

319.863

12 / 2011

PARTES POPULORUM MINORES
ALIENIGENAE

TÖRTÉNELMI ÉS NEMZETISÉGI FOLYÓIRAT
JOURNAL OF HISTORY AND NATIONAL MINORITY

2011/12

3 1 9 . 8 6 3

PARTES POPULORUM MINORES ALIENIGENAE

TÖRTÉNELMI ÉS NEMZETISÉGI FOLYÓIRAT
JOURNAL OF HISTORY AND NATIONAL MINORITY

KAPCSOLAT, RENDSZER, VÁLTOZÁS

319.863
(12)

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

491746

PARTES POPULORUM MINORES ALIENIGENAE

TÖRTÉNELMI ÉS NEMZETISÉGI FOLYÓIRAT
JOURNAL OF HISTORY AND NATIONAL MINORITY

KAPCSOLAT, RENDSZER, VÁLTOZÁS

Szombathely / 2011

Felelős szerkesztő / Responsible editor

MÓZER IBOLYA

Lektor / Lector

DIETER KRAMER

Kiadja / Issued by

Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ
Bölcsészettudományi Kar Történettudományi és Jogi Intézet
University of West Hungary, Campus Savaria, Faculty of Arts,
Institute for History and Legal Sciences
Szombathely
Berzsenyi tér 2.
H-9700 Hungary

A kötet kiadását a Nyugat-magyarországi Egyetem
Savaria Egyetemi Központ elnök-rektorhelyettese,
a NymE SEK Bölcsészettudományi Kara
és a História Alapítvány támogatta

ISSN 1219-5545

Tördelte: Nagy Erika

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

Tartalomjegyzék

Előszó	7
<i>Margret Kramer:</i>	
Zum Beginn der Hallstattzeit in der Steiermark	11
<i>Tina Neuhauser – Andrea Csapláros:</i>	
Kultur ohne Grenzen zwischen Noricum und Pannonien	25
<i>Mózer Ibolya:</i>	
Görögök és zsidók az ókori Alexandriában	39
<i>Szabó Tamás József:</i>	
Konciliarizmus. Egy modellváltási kísérlet	67
<i>Szabó Tamás József:</i>	
A szentgotthárdi ciszterci monostor alapításának néhány kérdése	100
<i>Čierna Ľubica:</i>	
Változatok a cseh-magyar kapcsolatokban a 16–18. században	120
<i>Katona Attila: Mikor is kezdődött a reformkor?</i>	
Historiográfiai körutazás egy korszak kezdete körül	140

Előszó

A Nyugat-magyarországi Egyetem Történettudományi és Jogi Intézete egy újabb kötettel jelentkezik: *Kapcsolat, rendszer, változás* címmel. Ebben az újabb kiadványunkban nem csupán az intézeti kollégák munkái kaptak helyet, hanem a szomszédos Ausztria kutatói is képviseltették magukat. A kötetben két tanulmány az osztrák kutatók (részben a grazi Tudományegyetem Régészeti Intézetének munkatársai, részben a grazi Régészeti Társaság tagja) tollából származik. A grazi egyetemmel már régóta együttműködünk, régésztechnikus specializációt végző hallgatóink kutatásait, tanulmányait és tanácsait közösen végezzük. Az évek óta fennálló kapcsolatunkat kívánjuk megpecsételni ezzel a kiadvánnyal. A kötet címében megjelölt kapcsolat erre az élő együttműködésre is utalni kíván.

A jelen gyűjtemény lektora is osztrák: professzor Dr. Dieter Kramer.

A kötet címe utal arra, hogy a benne szereplő tanulmányok nemcsak kronológiailag vannak nagy távolságra egymástól, hanem tematikájukban is nagyon különbözőek.

Így kapott helyet kötetünkben a steiermarki késő-urnamezős kultúra kerámialeleteinek elemzése, melynek során fény derül arra, hogy a kereskedelemnek, a kereskedelmi utaknak milyen fontos szerepük van a különböző kultúrák integrációjában.

Ezt a fonalat viszi a tovább a második, német nyelvű tanulmány. A szerzők ebben a régészeti forrásanyagra épített tanulmányban éppen a köztes térség: Noricum és Pannonia érintkező területének határok nélküli kultúráját mutatják be.

A 16–18. századi cseh- magyar kapcsolatokat bemutató munkában ugyancsak hangsúlyt kapnak az érintkező kereskedelmi útvonalak. Itt és ekkor már érthető okokból a tudós értelmiségieknek, a tudományt pártoló arisztokráciának meghatározó szerepe volt.

A magyar nyelvű tanulmányok, melyekhez német nyelvű rezümétet illesztettünk, részben ugyancsak a határokon belüli különböző, vagy a határokon átnyúló kapcsolatokat mutatják, azok minden előremutató vagy éppen konfliktushoz vezető következményeivel. Így az ókori alexandriai görögök és zsidók együttélése a kultúrák kölcsönös termékenyítő hatása mellett, súlyos összecsapásokhoz vezetett. A kötet egyik tanulmánya éppen erre, a különböző jogi helyzetből adódó viszályra hívja fel a figyelmet, amely két etnikum integrációja során merül fel.

A dolgozatok egy része a korszakváltás problematikájával foglalkozik.

Ami a nyugati szerzetesség történetében változás végbement a 11–13. században, annak következményei voltak Magyarországon is, a bencés szellemben megújult ciszterciek ezen a téren úttörők voltak. Ennek az újító törekvésnek a kérdését járja körül a szentgottvárdi ciszterci monostor alapításának témáját taglaló munka.

Egy modellváltási kísérlet bemutatásának is olvasói lehetünk, melyben a szerző arra keres magyarázatot, hogy a 14. századi kettős pápaválasztás miként vezetett az 1414-ig tartó nyugati szkizmahoz. A kialakult helyzet nem csupán a Pápai Állam tekintélyét csorbította, de az európai államok politikáját is az érdekek alapján alakította át.

Izgalmas historiográfiai körutazást ígér az az elemzés, amelyik a reformkor kezdetének kérdését feszegeti és igyekszik fellépni a köznapiság szintjére beszivárgó sztereotípiák ellen, utalva arra, hogy a korszakhatárok általában az utókor által mesterségesen kijelölt időpontok.

A kötetben szereplő tanulmányok tehát az őskortól szinte napjainkig próbálják a kapcsolatokat, a rendszereket és a változásokat követni a szerzők szakmai érdeklődésének megfelelően. A borítóképen szereplő Széchenyi István pályája és életműve a kötetünk címében szereplő kapcsolatokat, változásokat és korszakokat reprezentálja.

A Szerkesztő

Zum Beginn der Hallstattzeit in der Steiermark

Aus der Steiermark sind vor allem die hallstattzeitlichen Funde von Strettweg¹ und Kleinklein² bekannt. Die vorangehende Epoche, die Urnenfelderzeit, ist, abgesehen von einem Grab in Wörschach in der Obersteiermark,³ vor allem durch Siedlungen, fast ausschließlich Höhensiedlungen, vertreten.⁴ Erst in jüngerer Zeit sind auch Gräber, die diesem Zeitabschnitt angehören, publiziert worden. Zu erwähnen

¹ Egg, M.: *Das hallstattzeitliche Fürstengrab von Strettweg bei Judenburg in der Obersteiermark*. Mainz, 1996.

² Dobiak, C.: Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik. *Schild von Steier Beiheft* Heft 1. Graz, 1980.; Egg, M. – Kramer, D.: Krieger – Feste – Totenopfer. Der letzte Hallstattfürst von Kleinklein in der Steiermark. Mosaiksteine. *Forschungen am Römisch-Germanischen Zentralmuseum* Band. 1. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 2005.

³ Modrijan, W.: Der urnenfelderzeitliche Grabfund aus Wörschach im Ennstal und die steierischen Schwerter der Periode Hallstatt A. *Festschrift W. Schmid Schild von Steier*, Heft 2, 1953, 24.

⁴ Siehe Kramer, D.: Vom Neolithikum bis zur Römischen Kaiserzeit. Untersuchungen zur ältesten Besiedlungsgeschichte der Steiermark mit besonderer Berücksichtigung der mittelsteirischen Höhensiedlungen. Ungedruckte Dissertationsarbeit an der Universität Salzburg. Salzburg 1981.; Dobiak, C.: Der Burgstallkogel bei Kleinklein I. Die Ausgrabungen der Jahre 1982 und 1984. *Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte* 13. Marburg, 1990.; Smolnik, R.: Der Burgstallkogel bei Kleinklein II. Die Keramik der vorgeschichtlichen Siedlung. *Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte* 13. Marburg, 1994.

ist Kalsdorf, wo sich ein ursprünglich großes Gräberfeld befunden hat, das aber inzwischen fast gänzlich durch Baumaßnahmen und landwirtschaftliche Tätigkeiten zerstört wurde.⁵ Auch in Kleinklein gibt es eine ganze Reihe von urnenfelderzeitlichen Gräbern.⁶ Eine stattliche Anzahl von Gräbern konnte in Weitendorf bei Wildon im Zuge einer mehrjährigen Notgrabung sichergestellt werden. Allerdings sind die Funde bislang bis auf wenige Ausnahmen unrestauriert geblieben.⁷

Das Gräberfeld von Wildon

Durch einen Zufall wurde 1985 das Gräberfeld von Wildon-Unterhaus vor der Hauptschule bei der Anlage eines Fernwärmegrabens entdeckt. In einer „Nachtgrabung“ konnten damals vier bereits angeschnittene Gräber geborgen werden. Eine größer angelegte Grabungscampagne erbrachte 1987 schließlich auf einer aufgedeckten

⁵ Tiefengraber, G.: Untersuchungen zur Urnenfelder- und Hallstattzeit im Grazer Becken. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*. Bonn, 2005.

⁶ Bernhard, A. – Weihs, A.: Neuerforschte Gräber der frühen Eisenzeit in Kleinklein (Weststeiermark). *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 93. Bonn, 2003. Grab 11 Taf. 13 u. 14; auch im Tschonneggerfranzl 2 befinden sich Reste einer urnenfelderzeitlichen Bestattung. Siehe Hansen, L.: Das Panzergrab im Tschonnegger-Franzl-Tumulus 2 bei Kleinklein (Gemeinde Großklein, Bezirk Leibnitz) in der Weststeiermark. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* Band 54. Mainz, 2007. 199.

⁷ Für die Informationen danke ich Christoph Gutjahr, ST:WUK Kulturpark Hengist.

Fläche von lediglich vier mal zwanzig Metern weitere 42 Gräber, bzw. Reste von Bestattungen.

Durch die extrem dichte Belegung des Gräberfeldes gibt es zahlreiche Überschneidungen bzw. regelrechte Überlagerungen einzelner Gräber. Dabei werden die älteren Gräber teilweise von jüngeren gestört. Vor allem die jüngsten, bereits hallstattzeitlichen Gräber nehmen keine Rücksicht mehr auf bereits vorhandene Bestattungen. Ein Teil des Gräberfeldes wird durch den Fernwärmegraben und Fundamente eines nicht mehr existenten, neuzeitlichen Hauses beeinträchtigt. Außerdem konnten einige Gräber, die sich ins Profil hinein erstrecken, aus Rücksicht auf einen überdachten Fahrradständer nicht zur Gänze ausgegraben werden. Deswegen sind nur 16 Gräber als ungestört und vollständig zu erachten.

Ein Wehrmutstropfen ist der schlechte Erhaltungszustand der Bronzen. Häufig ließ sich nur noch grünes Pulver feststellen. Erschwerend kommt hinzu, dass die Kapazitäten des für die Restaurierung der Funde zuständigen Landesmuseums Joanneum gänzlich überlastet waren und nur ein Teil der geborgenen Metallfunde restauriert werden konnte. Trotzdem lässt sich auch anhand der Keramik und unter Berücksichtigung der stratigraphischen Befunde eine Belegungsabfolge herausarbeiten.

Die ältesten Funde gehören noch in die ältere Phase der jüngeren Urnenfelderzeit. Gute Vergleichsstücke zur Amphore aus Grab 3 sind in Südostpannonien beheimatet und nach C. Metzner-Nebelsick eine Leitform von Horizont I, der mit der Stufe HaB1 gleichgesetzt wird.⁸

⁸ Metzner-Nebelsick, C.: *Der „Thrako-kommerische“ Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien*. Berlin, 2002. 167ff. Abb. 72,2.

Bronzedrahtfragmente aus Grab 24/15 könnten von einer Wellenbandfibel stammen, die in die gleiche Zeit zu datieren ist. Dieses Grab gehört auch stratigraphisch zu den ältesten Bestattungen, es wird gleich von zwei jüngeren Gräbern überlagert. Der größte Teil des Gräberfeldes ist in die jüngere Phase der jüngeren Urnenfelderzeit (HaB3) zu stellen. Die jüngsten Gräber datieren bereits in die entwickelte Hallstattzeit. Form und Muster der Kegelhalsgefäße haben Entsprechungen in der Sulmtalnekropole, vor allem in Phase 1.⁹ Einige Verzierungsweisen erinnern an die jüngeren Gefäße im Gräberfeld von Gniebing in der Oststeiermark, deren Muster Parallelen auf Gürtelblechen im Gräberfeld von Hallstatt besitzen und somit zumindest in die mittlere Hallstattzeit gehören.¹⁰ Demnach sind die ältesten Gräber noch ins 10. Jahrhundert v. Chr. zu stellen, während die jüngsten bereits dem 7. Jahrhundert v. Chr. angehören.

Im Gräberfeld von Wildon lassen sich Veränderungen im Laufe der Urnenfelderzeit bis hin zu den hallstattzeitlichen Bestattungen sowohl im Fundmaterial als auch beim Grabbrauch aufzeigen.

Der Wandel der Formen

Die Entwicklung der Keramikformen entspricht im Allgemeinen der am Burgstallkogel bei Kleinklein, die von R. Smolnik anhand der

⁹ Dobiat, C.: Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik. *Schild von Steier Beiheft*, Heft 1. Graz, 1980.

¹⁰ Kramer, M.: Zum Beginn der Hallstattkultur in der Steiermark. In: Jerem E./Lippert A. (Hrsg.). *Die Osthallstattkultur. Archäolingua* 7. Budapest, 1996. 211 ff.

Schichtenabfolge erstellt wurde¹¹. Die Schalen werden im Lauf der Zeit immer flacher. Bei den Töpfen besitzen die älteren eine kugelige, niedere Form, die jüngeren, bereits hallstattzeitlichen präsentieren sich höher und schlanker. Die urnenfelderzeitlichen Kegelhalsgefäße sind in der Regel unverziert, die Schulter ist wenig ausgeprägt und der schmale Mundsaum trichterförmig. Erst gegen Ende der Urnenfelderzeit wird die Schulter-Bauch-Partie durch Kanneluren oder Rillenbündel gestaltet. Bei den hallstattzeitlichen Kegelhalsgefäßen wird auch der Hals als Verzierungszone genutzt. Im Laufe der Zeit werden die Muster immer komplexer, als Verzierungs-technik kommen feine Ritzlinien und Kanneluren zum Einsatz. Die Form der Kegelhalsgefäße ist bauchig, mit deutlich abgesetzter und ausladender Schulter, der breite Rand biegt waagrecht nach außen und kann auch verziert sein. Die Oberfläche ist gut geglättet, teilweise auch graphitiert. Das gefüllte Dreieck, eigentlich ein rein geometrisches Muster, wird auf einem Kegelhalsgefäß aus Krennach in der Oststeiermark so komponiert, dass eine anthropomorphe Figur entsteht¹². Im Lauf der Zeit werden die Muster vielfältiger und feine Ritzlinien erzeugen einen flächigen Eindruck. In der jüngeren Hallstattzeit herrscht dann die Bemalung der Kegelhalsgefäße vor.

¹¹ Smolnik, R.: Der Burgstallkogel bei Kleinklein II. Die Keramik der vorgeschichtlichen Siedlung. *Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte* Band 13. Marburg, 1994.; Smolnik, R.: Die Lebenden und die Toten – Das Verhältnis der Siedlung auf dem Burgstallkogel bei Kleinklein zu den Gräbern der Sulmtalnekropole, dargestellt anhand der Keramikentwicklung. In Jerem, E./Lippert, A. (Hrsg.). *Die Osthallstattkultur. Archäolingua 7*. Budapest, 1996. 445–454.

¹² Dobiak, C. Menschendarstellungen auf ostalpinen Hallstattkeramik. Eine Bestandsaufnahme. *Acta Archaeologica Hungarica* 34. 1982. 279ff.

Die Entwicklung beim Grabbrauch

Auch bei der Grabausstattung lässt sich ein Wandel nachvollziehen. Die Grundausstattung besteht durchwegs aus einem Großgefäß und mindestens zwei Schalen, offensichtlich das Service für die Speisebeigaben. Wird der Leichenbrand in einem Gefäß verwahrt, was beim Großteil der Bestattungen der Fall ist, übernimmt ein weiteres Großgefäß diese Funktion. Die Form des Leichenbrandbehältnisses ist nicht geschlechtsspezifisch, es werden vor allem große Schalen bzw. Schüsseln, aber auch Krüge, Töpfe und Kegelhalsgefäße dafür verwendet. Als weitere Beigaben können in Männergräbern eine Nadel oder in einem Fall auch eine Sichel als Statussymbol hinzukommen. Außerdem ist die Mitgabe von Krügen auf Männergräber beschränkt. Frauengräbern sind gekennzeichnet durch Spinnwirtel, Fibeln und Ringschmuck. Tassen als Schöpfgefäße kommen soweit ersichtlich nur in Frauengräbern vor. Weitere Keramik konnte intentionell zerschlagen mit ins Grab gelangen. Diese lässt sich aber nicht sicher identifizieren, da Keramikfragmente im Grabbereich immer auch von älteren zerstörten Gräbern stammen können.

Bei den bereits hallstattzeitlichen Gräbern wird das Kegelhalsgefäß als Urne dominierend. Weiterer Leichenbrand kann in einem organischen Behältnis beigegeben werden. das Keramikinventar wird erweitert. Neu im Grabinventar ist die Vervielfältigung des Geschirrsatzes. Hinzu kommt vielleicht durch den Einfluss der Kalenderbergkultur die große Henkelschale.

Bei der Anlage der Gräber spielen Steine eine große Rolle. Fast alle Gräber besitzen eine Einfassung aus Steinen, die meisten auch eine massive Steinpackung als Abdeckung. Eine Besonderheit stellen zwei Steinkisten dar, in eine wurde die Urne hineingestellt, die

andere übernahm die Funktion der Urne, der Leichenbrand lag zusammen mit Glasperlen auf dem Boden der Kiste, die weiteren Beigaben waren auf und neben der Steinkiste deponiert.

Die ältesten Gräber sind als Brandgruben oder Brandflächengräber angelegt. Die Keramik wurde fragmentiert mit ins Grab gegeben. In eine mittlere Phase des Gräberfeldes gehören die Brandschüttungsgräber, bei denen der Leichenbrand in einem Gefäß und darum herum deponiert ist. Richtige Urnengräber, d.h. der Leichenbrand befindet sich nur in einem Gefäß ohne zusätzliche Brandschüttung, gibt es erst gegen Ende der Urnenfelderzeit. Mit Beginn der Hallstattzeit erscheinen Brandkammergräber, in denen mehrere Personen in Leichenbrandbehältnissen aus Keramik oder organischem Material beigesetzt sein können.

In Wildon lässt sich die Entwicklung von Kammergräbern am Übergang von der Urnenfelder- zur Hallstattzeit gut nachvollziehen. Gegen Ende der Urnenfelderzeit werden die Grabbereiche, d. h. der mit Steinen umstellte Raum nicht mehr rund, sondern eckig angelegt. Vorformen einer Kammer zeigen sich bei Grab 11 und Grab 13, die schon eine regelmäßige, quadratische Steineinfassung besitzen, aber mit einem Meter Seitenlänge im Vergleich zu den späteren Kammern sehr klein sind. Der Keramiksatz entspricht noch dem urnenfelderzeitlichen Schema – auch typologisch gehören die Formen ganz ans Ende der Urnenfelderzeit. Bei Grab 11 handelt es sich um eine Einzelbestattung, in Grab 13 sind ein Mann und ein Kind beigesetzt.

Den späteren, hallstattzeitlichen Gräbern gemeinsam sind ein vielfältiger Geschirrsatz, dessen regelhafte Anordnung in der Grabkammer und die Bestattung von mehreren Personen. So ist z. B. bei Grab 14 die Kammer bereits deutlich ausgeprägt, die Gefäße sind

vervielfältigt und es sind zwei Personen bestattet. Die Keramik dieses Grabes markiert den Beginn der hallstattzeitlichen Formentwicklung. In Grab 10 sind vier Personen bestattet. Die Kegelhalsgefäße gehören in die frühe Hallstattzeit.

Grab 1 und Grab 15 datieren bereits in die voll entwickelte Hallstattzeit. Grabbau und Grabinventar entsprechen dem in der Sulmtal- und der Kalenderberggruppe üblichen Muster. Bei Grab 1 ließ sich indirekt nachweisen, dass ursprünglich ein Hohlraum, d. h. eine regelrechte Grabkammer vorhanden war. Zahlreiche Knochenreste von Kleinsäugetern und Amphibien weisen Grab 1 als Wohnraum eines Marders oder ähnlichen Tieres aus.¹³ Die Kegelhalsgefäße finden in Form und Verzierung gute Entsprechungen im oststeirischen Hügelgräberfeld von Gniebing.¹⁴

Das Hügelgräberfeld von Gniebing

1984 und 1985 konnten in der Oststeiermark drei Hügel eines ursprünglich aus 14 Tumuli bestehenden Gräberfeldes ausgegraben werden. Dabei war nur Hügel ungestört, die beiden anderen bereits massiv durch Raubgrabungen beeinträchtigt. Der ungestörte Hügel M lieferte wertvolle Erkenntnisse zum Grabbau der frühen Hallstattzeit. Die Hügel schüttung überlagerte randlich ein Urnengrab, das aufgrund des Kegelhalsgefäßes und einer Kugelkopfnadel ganz ans Ende der Urnenfelderzeit zu stellen ist. Neu war die Beobachtung,

¹³ Die archäozoologische Bestimmung wurde von Christoph Grill vorgenommen.

¹⁴ Kramer, D.: Vorbericht über ein hallstattzeitliches Gräberfeld der Oststeiermark. *Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984*. Budapest, 1986. 141–148.

dass der Hügel in mehreren Phasen errichtet wurde. In eine erste Aufschüttung wurde die quadratische Grabkammer eingetieft, in der vier Personen, eine in einem organischen Behältnis beigesetzt waren. Die großen Kegelhalsgefäße waren am Rand der Kammer aufgestellt. In einigen befand sich Leichenbrand, die anderen dienten als Trankbehälter wie die in ihnen deponierten Schöpftassen belegen. Die Schalen, die große Henkelschale und eine Schale mit anthropomorphen Füßen waren in der Mitte des Grabes deponiert. Etwas Golddraht unterstreicht die Bedeutung des Grabes. Ein weiterer Keramiksatz und Reste des Scheiterhaufens fanden sich in einem etwa 2 m breiten aber nur wenige Zentimeter mächtigen Band, das sich von der Grabkammer bis zum Ende der ersten Aufschüttung hinzog. Nach erfolgter Bestattung wurde das Grab von einer zweiten Aufschüttung überdeckt. Aufgrund der Kegelhalsgefäße gehört das Grab ganz an den Beginn der Hallstattzeit. Die beiden anderen, gestörten Hügel scheinen ganz ähnlich konstruiert gewesen zu sein. Dort tragen die Kegelhalsgefäße Muster, die auch auf Gürtelblechen im Gräbergeld von Hallstatt zu finden sind, und somit bereits in eine entwickelte Phase der Hallstattzeit zu stellen sind.¹⁵

Mehrfachbestattungen

In Wildon sind sechs Gräber als Doppelbestattungen angelegt, eine als Vierfachbestattung. Dabei handelt es sich stets um die Kombination Erwachsener und Kind. Dreimal wurde einem Mann, dreimal

¹⁵ Kramer, M.: Zum Beginn der Hallstattkultur in der Steiermark. In Jerem, E./Lippert, A. (Hrsg.). *Die Osthallstattkultur. Archäolingua* 7. Budapest, 1996. 211 ff.

einer Frau ein Kind in einem eigenen Leichenbrandbehältnis mitgegeben. In Grab 10 sind zwei Erwachsene (Mann und Frau) und zwei Kinder bestattet.¹⁶ In Gniebing Hügel M waren vier Erwachsene, darunter mindestens zwei Männer und Teile eines Kindes beigesetzt.¹⁷ Obwohl ich nicht abstreite, dass das Phänomen der Totenfolge, besonders bei extrem reichen Bestattungen, vorkommen kann, scheint es sich bei den Mehrfachbestattungen in Wildon eher um Familiengräber zu handeln. Unterstützt wird diese These dadurch, dass der Verbrennungsgrad der Leichenbrände unterschiedlich ist, d. h. sie wurden nicht gemeinsam verbrannt. Dies spricht dafür, dass der Todeszeitpunkt der gemeinsam Bestatteten nicht identisch ist. Es scheint vielmehr, dass verstorbene Kinder zwar verbrannt wurden, aber erst mit einem Erwachsenen, vielleicht einem nahen Verwandten zusammen beigesetzt wurden.

Fremdformen

Ein Phänomen, das im Gräberfeld von Wildon erstmals in diesem Ausmaß beobachtet werden konnte, inzwischen aber auch an anderen Fundorten der Steiermark konstatiert wurde, ist das Auftreten von Fremdformen unter den keramischen Beigaben.¹⁸

Dazu gehören eine ganze Anzahl von Gefäßen, die aus dem Be-

¹⁶ Die anthropologische Analyse hat Silvia Renhardt vorgenommen.

¹⁷ Eine vorläufige Bestimmung der Leichenbrände aus Hügel M wurde von Ämilian Kloiber durchgeführt. Diese sind inzwischen verschollen. Die menschlichen Überreste aus Hügel F und Hügel H sind noch unbestimmt.

¹⁸ Siehe Kramer, M.: Fremdformen der Urnenfelderzeit in der Steiermark. In Gábor Ilon (Hrg.): *ΜΩΜΟΣ VI*. Óskoros Kutatók VI. Összejövetelének konferencia-

reich der Lausitzer Kultur stammen, bzw. solchen nachempfunden sind. In erster Linie ist die kannelurverzierte Amphore aus Grab 28/29 zu nennen, die in Form und Verzierung exakte Vergleichsstücke in Schlesien hat.

Eine Reihe von Keramikbruchstücken stammt von Laugener Gefäßen, die durch ihre auffällige Verzierung und die sehr dunkle, glänzende Oberfläche leicht zu identifizieren sind. Hinzu kommt die für Schneppenkannen charakteristische, typische Randbildung. Die Exemplare aus Wildon lassen sich nur allgemein Laugen B zuordnen. Ein Import aus dem Tiroler Raum scheint gesichert, eine genauere Eingrenzung des Herkunftsgebietes könnten Materialanalysen ergeben.

Eine Amphore leider ohne gesicherten Grabzusammenhang unterscheidet sich gravierend vom Spektrum des steirischen Keramikmaterials. Sie ist leicht rötlich gefärbt und sehr grob mit Kalksteinchen gemagert. Auch die Verzierung mit einer Kreuzschraffur am Rand ist hierzulande unbekannt. Ihre Vergleichsstücke sind im Bereich der unteren Donau zu suchen. Ganz ähnliche Stücke sind dort im Siedlungsmaterial von späturnfelderzeitlichen Kulturen zu finden. Den Weg nach Norden markieren vereinzelte Stücke in Ungarn und der Slowakei. Auch wenn wir nicht wissen, was in dieser Amphore transportiert wurde, ist es doch faszinierend, dass nicht nur Luxusgüter, sondern auch alltägliche Dinge bzw. sogar Lebensmittel am Ende der Urnenfelderzeit über sehr weite Strecken verhandelt worden sind. Für das Wildoner Stück ist zu vermuten, dass es auf dem Wasserweg hierher gelangte. Der Weg über die Flüsse

kötete. *Nyersanyagok és kereskedelem. Közseg, 2009. március 19–21. Szombathely, 2009, 213–222.*

Donau – Drau – Mur ist zumindest für die römische Kaiserzeit überliefert.¹⁹ Dies dürfte in vorgeschichtlicher Zeit genauso funktioniert haben, schließlich ist der Transport auf dem Wasser bei weitem der Günstigste.

Warum diese Fremdformen ins Grab gelangten, lässt sich eigentlich nur mit dem Grabbrauch erklären. Anscheinend wird durch die Mitgabe von fremden, wertvollen Stücken ein bedeutender sozialer Status des Verstorbenen betont. In Slowenien lässt sich z. B. ein Zusammenhang zwischen einem besonderem Grabbau – in diesem Fall Steinkisten – und der Mitgabe von Fremdformen feststellen.²⁰ Auch in Wildon sind die Steinkistengräber mit Fremdformen kombiniert.

In den hallstattzeitlichen Gräbern macht sich der Einfluss benachbarter Kulturen bemerkbar. So befindet sich in Wildon Grab 1 die westlichste Kalenderbergausstattung in einem Grab. Vorhanden sind zumindest eine innenverzierte Schüssel und ein Kalenderbergtopf mit Deckel. Da das Grab vom Fernwärmegraben beeinträchtigt wurde, könnten ursprünglich auch noch weitere Teile wie ein Zwillingsgesäß oder ein Feuerbock vorhanden gewesen sein. Obwohl besonders in der Oststeiermark der Einfluss der Kalenderbergkultur sowohl bei der Grabausstattung als auch bei der Keramikverzierung deutlich wird, gehören auch die oststeirischen Gräber zur Sulmtalgruppe. Ein gravierender Unterschied zur Kalenderbergkultur ist die Tatsache,

¹⁹ Graßl, H.: Das Gebiet Drau-Mur-Raab im Lichte der antiken Überlieferung. In: Lippert, A. (Hrsg.), Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 78 (Bonn 2001) 331.

²⁰ Tecco Hvala, S.: Vortrag bei der Fachgespräche zur Mittel- und Spätbronzezeit sowie zur Urnenfelderzeit am Rande der Südostalpen. Wildon, 10. Juni 2010.

dass sowohl in Kleinklein als auch in den anderen steirischen Gräberfeldern die Mitgabe von Tonsitulen unüblich ist. Ihre Funktion scheinen hier Töpfe innezuhaben. Im Gegensatz zur Kalenderbergkultur ist Waffenbeigabe in gut ausgestatteten Gräbern der Steiermark durchaus üblich, wie der Altfund von Krennach, das Grab von Radkersburg und einige Gräber der Sulmtalnekropole belegen, in den Fürstengräbern von Kleinklein und Strettweg ist sie obligatorisch.

Überlegungen zum Beginn der Hallstattkultur

Eine wichtige Rolle für die Entstehung der Hallstattkultur in der Steiermark spielen einige Faktoren in der jüngeren Phase der Urnenfelderzeit. Zahlreiche Fremdformen im keramischen Material zeugen von weit reichenden (Handels-) Kontakten. Die Mitgabe ins Grab belegt die Wertschätzung derartiger Importe als Statussymbol. Inwieweit direkte Beziehungen zum Mittelmeerraum die Entwicklung hallstädtischer Kulturerscheinungen, wie z. B. bestimmte Grabformen geprägt haben, sei dahingestellt, sollte aber nicht außer acht gelassen werden. Die Mittelsteiermark war allem Anschein nach bereits seit der jüngeren Urnenfelderzeit am Zwischenhandel von Salz, Bernstein, Blei, Kupfer, Graphit etc. beteiligt, was schließlich zum Reichtum der hallstattzeitlichen Fürsten von Strettweg und Kleinklein führte.

Der Beginn der Hallstattkultur kann in der Steiermark anhand von Keramikformen, die eine Weiterentwicklung urnenfelderzeitlicher Typen sind, definiert werden. Aber erst in Kombination mit einem bestimmten Grabbau, dazu gehört eine quadratische Grabkammer – und in der Regel ein Hügel – kann man von Hallstattkultur sprechen. Die Grabkammern sind wie im gesamten Ostalpenraum

üblich mit einem reichhaltigen Keramiksatz, der als Symposialgeschirr gedeutet wird²¹, ausgestattet. Dabei zeigt die Oststeiermark starke Anklänge an die Kalenderbergkultur. Die standardisierte Anlage und Ausstattung dieser Grablegen findet während der ganzen Hallstattzeit nach demselben Muster statt.

Idegen kerámiaformák Steiermarkban az urnamezős kultúra korában (Rezümé)

A steiermarki késő-urnamezős kultúra temetőinek és településeinek importált kerámiái különböző területekről származnak. A leletcsoport legnagyobb része a Lausitz-i kultúrából való, de több darab a Laugen-Melauni-kultúra terméke. Néhány kerámia még távolabbi vidékről került ide. Így például egy amphora, amelynek párhuzama az Alsó-Duna mentén lévő kultúrák leletanyagában keresendő. Különleges az a Latiumból származó doboztető, amelyet egy nyugat-steiermarki magaslati településen találtak. A kérdés az, hogyan kerültek ide ezek az idegen formák Steiermarkba – esetleg a kereskedelem termékeként vagy kereskedelmi terékeket szállítottak bennük; közvetlenül a kereskedők által vagy migrációs kapcsolatokon keresztül, házasság vagy rabszolgakereskedelem révén? Úgy tűnik, hogy az egyik Steiermarkon átvezető kereskedelmi út és a Borostyánkő út között összeköttetés volt. Talán itt volt az egyik cserehelye a különböző termékeknek az északról érkező borostyánnak, a belső-alpesi területekről származó sónak és réznek, a steiermarki vasnak, valamint a déli eredetű bornak és fűszereknek. Az idegen formák recepciója és ezeknek az imitációja elsősorban a késő urnamezős kultúrában van jelen és hatással volt a hallstattkori Sulmtal-csoport kialakulására. A kereskedelmi kapcsolatok sokrétűsége az egyik alapja gazdagságuknak, amely a vezetők sírjainak leletanyagában is jól megfigyelhető.

²¹ Nebelsick, L. D.: Die Kalenderberggruppe der Hallstattzeit am Nordostalpenrand. In Hallstattkultur im Osten Österreichs. *Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich* 106–109. St. Pölten, 1997. 36 ff.

Kultur ohne Grenzen zwischen Noricum und Pannonien

Die römischen Provinzgrenzen werden häufig als strenge Grenzen nicht nur im Verwaltungsbereich eines Herrschaftsgebietes angesehen, sondern auch im geografischen Sinne zwischen Völkern und deren Kulturen. In der römischen Zeit kann man den Begriff „Grenze“ nur schwer erklären bzw. fassen. Bereits Th. Mommsen lässt die Grenze zwischen den beiden Provinzen Noricum und Pannonien offen aufgrund von mangelnder Kriterien. Für die spätere Forschung jedoch war die Grenze zwischen den beiden Provinzen entlang der Lafnitz.¹

In der heutigen Forschung wird den römischen Provinzgrenzen viel zu große Bedeutung gegeben, die aber in Wirklichkeit für das alltägliche Leben der Provinzbewohner nur von geringerer Bedeutung waren. Diese spielten fast ausschließlich nur für die Zuständigkeiten der wenigen Vertreter der römischen Herrschaft und den Geltungsbereich der Regelungen wie z.B. *leges provinciae*, eine Rolle. Anhand dieser Tatsache kann man schon erkennen, warum die

¹ Wissowa, G et al. (Hrsg): *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumwissenschaft*. Stuttgart, 1894– (= RE) XVII/ 1.982 s.v. Noricum (Grenzen) von Polaschek, E. Vgl. Hudeczek, E.: Flavia Solva. In Temporini, H (Hrsg): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Band II 6*. Boston, 1977. 415 ff.

Grenze zwischen Noricum und Pannonien nicht hundertprozentig² feststellbar ist. Daher sollte man auf diese Frage der Grenzziehung nicht krampfhaft eine Antwort suchen, da es weder für die Römer, noch für uns, eine Identitätsfrage war.

Anhand von drei Beispielen soll gezeigt werden, dass nicht in allen Bereichen des alltäglichen Lebens der Provinzbewohner eine strenge Grenze gezogen wurde, sondern über diese hinaus ein Kulturtransfer stattfand. Durch diese archäologischen Hinterlassenschaften sollen Migration und ein Austausch in Kunst und Kultur in den beiden Nachbarprovinzen Noricum und Pannonien vorgestellt werden.³

Das erste und eindeutigste Beispiel welches hier aufgezeigt werden soll, lässt schon im Namen erkennen, dass es sich hier um einen „grenzübergreifenden“ Kulturtransfer handelt, die sog. norisch-pannonischen Hügelgräber.

Im 1. und 2. Jh. n. Chr. war es im Grenzgebiet von Noricum und Pannonien üblich, die Asche der Verstorbenen in einem Hügelgrab zu bestatten. Die Tradition der Hügelgräberbestattung verbreitete sich sogar von Noricum, aus dem Territorium von Flavia Solva, nach Pannonien seit der spätaugusteischen Zeit.

Viele Forscher⁴ beschäftigen sich mit der Herkunftsfrage der sog.

² Wenn es eine natürliche Grenze gegeben hätte, wie z.B. einen Fluss, wäre es für uns heute vielleicht leichter diese Grenze festzustellen, außer wenn das Flussbett sich, wie es öfter der Fall ist, in den Jahrhunderten auch verändert hätte.

³ Die Forschungen zu diesem Projekt sind noch in den Anfangsstadien und sollen zukünftig auf weitere Bereiche der archäologischen Hinterlassenschaften ausgeweitet werden.

⁴ Sági, K.: Császárkori tumulusok Pannoniában. *Archaeologiai Értésítő* 4. 1943. 113–143; Kerchler, H.: Die römerzeitlichen Brandbestattungen unter Hügeln in Niederösterreich. *Archaeologia Austriaca* Beiblatt 8. Wien, 1967. 50.

norisch-pannonischen Hügelgräber, die für die Untersuchungen dieses Projektes keine unwichtige Frage darstellt. Eine Theorie ist jedoch für diesen Vortrag besonders interessant, was aber natürlich nicht heißen soll, dass die anderen Forschungsmeinungen unbedeutend und nicht ihrer Richtigkeit entsprechen. Nach E. Barkóczy⁵ stammen diese Bestattungsformen nicht von den Eraviskern oder von einer in Pannonien ansässigen Bevölkerungsgruppe, sondern von einer in Pannonien angesiedelten Gruppe.⁶ Nach J. Fitz⁷ könnte eine illyrische bereits romanisierte Gruppe um Mitte des 1. Jhs. n. Chr. zwischen Poetovio und Carnuntum zum Schutz der Grenze von Noricum von den Römern angesiedelt worden sein, die diese Art der Bestattung auch mit sich nach Pannonien bringen hät-

Vgl. Menghin, O., Zur Kenntnis der frühkaiserzeitlichen Hügelgräber im norisch-pannonischen Grenzgebiet. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* 21. 1928. 30–50; Der gleichen Meinung ist auch Koethe, H. der für die Tumuli des Triererlandes herausgefunden hat, dass sich diese nur in abgelegenen Gebieten befinden, wo weder der keltische noch der römische Einfluss zu gelten kommen konnte. Siehe: Koethe, H.: Römerzeitliche Grabhügel des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete. *Trierer Zeitschrift* 14. 1939 113–153.; vgl. Beninger, E.: Germanenzeit in Niederösterreich. Wien 1934. 49; Sági, K., Adatok a pannoniai civitasok területének és etnikumának kérdéshöz. *Soproni Szemle* 9. 1955. 43–54; Bónis, É.: Császárkori halomsíros temetkezés Iváncon. *Folia Archaeologica* 9. 1957. 67–78.

⁵ Barkóczy, L.: Császárkori edényégető telep Bicsérd (Celtic Pottery kilns from the Times of the Roman Empire at Bicsérd). *Folia Archaeologica* 8. 1956. 63–87.

⁶ Kerchler, H.: Die römerzeitlichen Brandbestattungen unter Hügeln in Niederösterreich. *Archaeologia Austriaca* Beiblatt 8. Wien, 1967. 50.

⁷ Fitz, J.: Zur Frage der kaiserzeitlichen Hügelgräber in Pannonia Inferior. *István Király Múzeum Közleményei* (=IKMK) A/8. Székesfehérvár, 1958. 5–18.

ten können.⁸ Auch O. Menghin⁹ hat in seiner These einen starken römischen Einfluss der norisch-pannonischen Hügelgräber vermutet. W. Alzinger¹⁰ hat diese These von O. Menghin erweitert, denn er sieht in den frührömischen Hügelgräbern die provinzielle Form des italischen Rundgrabes. Diese Form der Bestattung dürfte durch Händler, das Militär, vor allem durch die angesiedelten Veteranen heimisch geworden sein.¹¹ Historisch ist auch interessant, dass das westliche Grenzgebiet von Pannonien mindestens bis Mitte des 1. Jhs. n. Chr. zu Noricum gehörte. Das Militär, die Legionen und Auxiliartruppen sicherten die so wichtige Bernsteinstraße. Für das Hinterland konnten sie romanisierte Volksgruppen ansiedeln, die den Brauch der Tumulibestattung mit sich brachten.

Für Fitz ist eine planmässige Umsiedlung einer bestimmten Bevölkerungsgruppe zu dieser Zeit sehr glaubhaft.¹² Diese These von Fitz würde nicht nur die Herkunft der Tumulibestattung beweisen,

⁸ Kerchler, H.: Die römerzeitlichen Brandbestattungen unter Hügeln in Niederösterreich. *Archaeologia Austriaca* Beiblatt 8. Wien, 1967. 50. Vgl. Menghin, O.: Zur Kenntnis der frühkaiserzeitlichen Hügelgräber im norisch-pannonischen Grenzgebiet. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* 21. 1928. 50.

⁹ Ebd. 33 ff.

¹⁰ Alzinger, W.: Die römerzeitlichen Hügelgräber in Österreich. Wien, 1951. Unveröffentlichte Dissertation. 43. Vgl. Fitz, J.: Zur Frage der kaiserzeitlichen Hügelgräber in Pannonia Inferior. *IKMK A/8.*, 5.

¹¹ Kerchler, H.: Die römerzeitlichen Brandbestattungen unter Hügeln in Niederösterreich. *Archaeologia Austriaca* Beiblatt 8. Wien, 1967. 50. Vgl. Menghin, O.: Zur Kenntnis der frühkaiserzeitlichen Hügelgräber im norisch-pannonischen Grenzgebiet. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* 21. 1928. 51.

¹² Es gibt zur gleichen Zeit eine ähnliche Umsiedlung; die Germanen des Vannius wurden in der desterta Boiorum angesiedelt. Eine weitere Abwanderung von Bevölkerungsschichten zur selben Zeit würde das Auftreten der Tumulibestattungen

sondern auch die römische genaue Organisation der geplanten Umsiedlung der „romfreundlichen“ Volksgruppe ins Hinterland der militärisch heiklen Gebiete, wie Sicherung der Bernsteinstraße oder des Limes.¹³

Was jedoch bei den norisch-pannonischen Hügelgräbern auffallend ist, ist, dass die Bestattungsart (Brandflächen-, Brandgruben-, Urnen-, Brandschüttungsgrab), aber sich auch die Form des steinernen Grabbaues sehr stark voneinander unterscheiden, was aber durchaus an den regionalen Einflüssen liegen kann.

Die Dauer dieser Bestattungsform ist relativ kurz zwischen Mitte des 1. Jhs. n. Chr. und bis Mitte des 2. Jhs. n. Chr. Diese Art der Bestattung tritt mit der römischen Herrschaft auf und endet spätestens mit den Markomannenkriegen (180 n. Chr.). Nach dieser Zeit sind keine norisch-pannonischen Hügelgräber mehr feststellbar. Man kann festhalten, dass die Hügelbestattung an und für sich an kein Volk oder keine Kultur gebunden war. Auch zeitlich gesehen treten diese immer wieder seit dem Neolithikum auf.¹⁴

Beim nächsten Beispiel, welches den grenzübergreifenden Kulturaustausch aufzeigen soll, handelt es sich um die sog. norische Haube,¹⁵ die eigentlich zum Trachtenbestandteil der norischen Frau-

in Nordostpannonien erklären, da eine Bevölkerungsgruppe aus dem Leithagebirge in der Umgebung von Aquincum angesiedelt wurde.

¹³ Fitz, J.: Zur Frage der kaiserzeitlichen Hügelgräber in Pannonia Inferior. *IKMK A/8*. 10.

¹⁴ Kerchler, H.: Die römerzeitlichen Brandbestattungen unter Hügeln in Niederösterreich. *Archaeologia Austriaca* Beiblatt 8. Wien, 1967. 50. Vgl. Menghin, O.: Zur Kenntnis der frühkaiserzeitlichen Hügelgräber im norisch-pannonischen Grenzgebiet. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* 21. 1928. 54.

¹⁵ Garbsch, J.: Norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert.

entracht gehört. Diese besteht aus einem viereckigen Tuch, das diagonal gefaltet wird und an der Längsseite zu einem Wulst gerollt wird. Ausgehend vom Haaransatz wird das Tuch über der Stirn um den Kopf gelegt, während das Haar am Oberkopf von der Spitze des Dreiecktuches bedeckt wird. Dieses wird im Nacken geknotet, seine Enden aber seitlich wieder nach vorne geführt und unter das Tuch gesteckt. J.Garbsch¹⁶ hat aufgrund der unterschiedlichen Höhen der Hauben und der verschiedenen Gestaltungsweisen des Wulstteiles 5 Typen von norischen Hauben (H1-H5) unterschieden.

Der Name dieses Frauentrachtenbestandteiles jedoch trägt, da diese Kopfbedeckungsform nicht nur in der Provinz Noricum zu finden ist, sondern auch in Pannonien. Obwohl es einige Beispiele

Münchener Beiträge zur Volkskunde 11. München, 1965. 13–17; Zakraysek, B.: Zur Typologie und Chronologie der „norischen Haube“, ungedruckte Diplomarbeit an der Karl-Franzens-Universität-Graz. Graz, 2005. Pochmarski, E.: Zu Fragen der Typologie und der Chronologie der römischen Porträtstelen in Noricum, *Römisches Österreich* 29. 2006. 102.

¹⁶ Garbsch, J.: Norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert. *Münchener Beiträge zur Volkskunde* 11. München, 1965. 13–17. Die Datierungen der verschiedenen Typen der Hauben sind überholt, da J. Garbsch weder die Barttracht der Männer noch andere antiquarische Datierungskriterien berücksichtigt hat. Die Verwendungszeit der einzelnen Haubentypen ist wesentlich länger als von ihm angenommen vgl. Zakraysek, B.: Zur Typologie und Chronologie der „norischen Haube“, ungedruckte Diplomarbeit an der Karl-Franzens-Universität-Graz. Graz, 2005.

dafür in Pannonien¹⁷ gibt, auch in anderen Provinzen,¹⁸ soll heute nur eines¹⁹ davon vorgestellt werden.

Die Grabstele,²⁰ die ursprünglich aus Savaria (Szombathely) stammt und sich heute im Nationalmuseum in Budapest befindet, zeigt im Hauptbild drei Halbfiguren in einer Nische, die von Spiralsäulen mit Blattkapitellen rechts und links begrenzt sind. Zu erkennen sind zwei Männer, von denen der rechte eine Schriftrolle in seiner linken Hand festhält und bärtig dargestellt ist und der linke unbärtige ein Schwert in seiner rechten. Bei beiden Männern sind die *tunica manicata* und das Sagum mit Fransensaum zu erkennen, wobei am linken unbärtigen Mann, auf seiner rechten Schulter, auch eine Scheibenfi-

¹⁷ Die Haupttypen H1 bis H3 sind nachweislich im Stadtgebiet von Carnuntum/Vindobona, Savaria und auch im Stadtgebiet von Poetovio zu finden. Vgl. Fitz, J.: Az eraviszkusz női viselet. *Archaeologiai Értésítő* 84. 1957. 133–154., 114 Abb. 5. 6 Nr. 57, 58, 73, 104 und 105; Garbsch, J.: Norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert. *Münchner Beiträge zur Volkskunde* 11. München 1965. Karte 4.

¹⁸ z.B. Mócsy, A.: *Die römischen Steindenkmäler von Savaria*. Amsterdam, 1971, 105 Nr. 111 Abb. 94.

¹⁹ Grabstele aus Szombathely/Savaria Siehe: Fitz, J.: Az eraviszkusz női viselet. *Archaeologiai Értésítő* 84. 1957. 151 Nr. 105 vgl. auch 114 Abb. 6 Nr. 105; Garbsch, J.: Norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert. *Münchner Beiträge zur Volkskunde* 11. München 1965. 15 f. 160 Nr. 150 vgl. auch Karte 4.

²⁰ Darstellungen am Giebel: Medusenhaupt zwischen zwei Delphinen; im Seitendreieck Erosen mit je einem Kranz in der einen Hand und einer Fackel in der anderen. Darstellungen am Zwischenfries: Zwei Jagszenen. Inschrift: *D(is) M(anibus) comminia Valagenta an(norum) V f(ecit) sibi et Tartonio Secundi[no mil(iti) leg(ionis)] XIII g(eminae) de[fun]cto in expeditione incomparabili piete an(norum) XXV mater infelicissima et Tar(tonio) Finitiano Daiberi vet(erano) an(norum) LXX et Com(minio) Opato mil(iti) leg(ionis) XIII an(norum)*; diese ist gerahmt von Spiralsäulen mit Schuppenkelch. Darstellungen an Sockelzone: Kantharos zwischen zwei Pantheren, in den Ecken je eine Blüte.

bel sichtbar ist. Neben den beiden Männern befindet sich im linken Teil der Nische eine Frau, die die Schwurfinger der rechten Hand auf den rechten Oberarm ihres Ehemannes legt. Auf ihrem Kopf ist eindeutig die norische Haube des Types H 3 nach J. Garbsch²¹ zu erkennen. H 3 ist durch die tiefe Tragweise, durch das die Haare bedeckende Tuch beinahe halbkugelförmig zu sehen ist, und einen mäßig gewölbten, mittelbreiten Wulst charakterisiert. Das Hauptverbreitungsgebiet dieses Haubentypes ist laut J. Garbsch²² eigentlich Flavia Solva.

Als Vergleich soll hier eine Porträtnische aus Graz-Straßgang²³, in der sich zwei Frauen und ein Mann als Halbfiguren befinden gezeigt werden. Aufgefunden wurde diese 2002 während Umbauarbeiten in der Sakristei der Pfarrkirche Maria Elend unter einem Handwaschbecken, in der sie in Graz-Straßgang, neben dem Seiteneingang der Kirche, heute verwahrt wird.²⁴ Der Mann am rechten Bildrand ist mit der *tunica manicata* und dem Sagum mit Fransensaum, welches an der rechten Schulter von einer Scheibenfibel zusammengehalten wird, bekleidet. Das Mädchen am linken Bildrand, die mit ihrer linken Hand in den Saum des Mantels greift und in ihrer rechten einen

²¹ Garbsch, J.: Norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert. *Münchener Beiträge zur Volkskunde* 11. München, 1965. 15. 160 Nr. 150 vgl. auch Karte 4; Fitz, J.: Az craviszkusz női viselet. *Archaeologiai Értésítő* 84. 1957. 151. Nr. 105 vgl. auch 114 Abb. 6 Nr. 105.

²² Garbsch, J.: Norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert. *Münchener Beiträge zur Volkskunde* 11. München, 1965. 15.

²³ Vgl. Zakraysek, B.: Zur Typologie und Chronologie der „norischen Haube“, ungedruckte Diplomarbeit an der Karl-Franzens-Universität-Graz. Graz, 2005. 85.; Ubi erat lupa: ID-Nummer 4825.

²⁴ Ebd.

(Granat-)Apfel hält, trägt die norische Haube H 5. Hingegen hat die mittlere weibliche Figur, die Mutter, die ihre linke Hand auf der rechten Schulter des Mannes und ihre rechte Hand mit der rechten Hand ihres Mannes durch den Gestus der *dextrarum iunctio* verbunden ist, als Kopfschmuck den norischen Haubentypus H 3.

Nach J. Garbsch²⁵ reicht sie zeitlich vom Ende des 1. bis zur 2. Hälfte des 2. Jhs. n. Chr. Eine eher spätere Ansetzung wird dadurch untermauert, dass die Männer entsprechend der hadrianischen Mode mit Bart abgebildet sind. Auch die Kleidung wie die *tunica manicata* und das Sagum mit Scheibenfibeln, der Männer auf beiden Darstellungen, kann man von einer Datierung frühestens ins 1. Viertel des 3. Jhs. n. Chr. sprechen. Seit Caracalla (Caracalla 211–217 n. Chr.) dürfte der allgemein übliche Militärmantel von der Militärtracht auch in die Ziviltracht übernommen worden sein, woraus sich ebenfalls ein Anhaltspunkt für eine Datierung ergibt.²⁶ Leider stellt der Haubentypus kein Datierungskriterium, wie J. Garbsch²⁷ denkt, dar, da

²⁵ Garbsch, J.: Norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert. *Münchener Beiträge zur Volkskunde* 11. München, 1965. 15.

²⁶ Pochmarski, E.: Zur Datierung von Solvenser Porträts. In Akten des 1. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinziäl-römischen Kunstschaffens II. *Mitteilungen der Archäologischen Gesellschaft Steiermark* 5. 1991. 100–104; Pochmarski, E.: Akten des 3. Internationalen Severische Reliefs aus dem Stadtterritorium von Virunum, In Kolloquiums über Probleme des provinziäl-römischen Kunstschaffens. *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande Beiheft* 51. 1996. 128–135; Pochmarski, E.: Das sagum – urtrachtlicher keltischer Umhang und/oder römischer Uniformmantel. Hefner, H. – Tomaschitz, K. (Hrsg.), *AD FONTES. Festschrift für Gerhard Dobesc.* Wien, 2004. 571–576.

²⁷ Garbsch, J.: Norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert. *Münchener Beiträge zur Volkskunde* 11. München, 1965. 15.

H3 nach B. Zakraysek²⁸ vom frühen 2. Jh. bis zum 1. Viertel bzw. zur Mitte des 3. Jhs. n. Chr. reicht.

Aber auch hier, beim zweiten Beispiel dieser Forschungen, kann deutlich gezeigt werden, dass die sog. norische Haube nicht nur eine Erscheinung aus der römischen Provinz Noricum darstellt, sondern auch in Pannonien und anderen Provinzen getragen wurde. Dass es sich hierbei nicht nur um einen Zufall oder eine Ausnahme handelt, zeigt auch bereits die Verbreitungskarte von norischen Hauben, Typus 1–3, von J. Garbsch im Jahr 1965.²⁹

Als drittes und letztes Beispiel, sollen nun zwei Grabreliefs aus dem dionysischen Bereich gezeigt werden, die auf das grenzübergreifende Wirken der Bildhauerstätten in Noricum und Pannonien hinweisen sollen.

Die überwiegende Mehrzahl dieser Darstellungen auf den norischen Reliefs zeigen Einzelfiguren aus dem dionysischen Thiasos. Die mythologischen Reliefs sind in erster Linie an Grabbauten verwendet worden und erst in zweiter Linie an Grabstelen und Grabaltären.³⁰ Der auf den Grabstelen und Grabaren zur Verfügung stehende Platz ist gering, so dass hier mythologische Szenen, wenn überhaupt nur in abgekürzter Form wiedergegeben werden konnten. Die dionysischen Reliefs zeigen Ähnlichkeiten zu stadtrömischen und attischen Sarkophagen.³¹ Die Darstellungen auf diesen diony-

²⁸ Zakraysck, B.: Zur Typologie und Chronologie der „norischen Haube“, ungedruckte Diplomarbeit an der Karl-Franzens-Universität-Graz. Graz, 2005. 74–77.

²⁹ Garbsch, J.: Norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert. *Münchener Beiträge zur Volkskunde* 11. München, 1965. Karte 4.

³⁰ vgl. Pochmarski-Nagele, M.: *Die dionysischen Reliefs in Noricum und ihre Vorbilder*. Wien, 1992. 235.

³¹ F. Matz, *Die antiken Sarkophagreliefs. (=ASR) IV. Die dionysischen Sarkophage I*. Berlin, 1968.

sischen Sarkophagen lassen sich mit jenen sowohl aus Noricum als auch in Pannonien vergleichen.

Fast alle norischen Reliefs gehörten ursprünglich zu Grabbauten bzw. Grabaltären, hingegen sind dionysische Figuren auf Grabstelen in Noricum nicht fassbar, wohl aber in dem benachbarten Pannonien.

Auf einem Relief aus Tiffen aus der Provinz Noricum³² ist eine Mänadendarstellung zu erkennen. Der Fundort des Reliefs ist unbekannt, möglicherweise stammt es aus dem Stadtgebiet von Virunum. Aufbewahrt wird dieses heute in Tiffen, Gemeinde Steindorf, eingemauert an der äußeren Süd-Mauer der Kirche. Die im Scherenschritt nach links tanzende Mänade auf einem Podest mit Schallbecken, welche sie über dem zu ihrer linken Seite gewandten und etwas gesenkten Kopf zusammenschlägt, ist mit dem Oberkörper dem Betrachter frontal zugewandt. Das rechte Bein deutet eine leichte Drehung an. Die weibliche Gestalt ist nur mit einem schleierartigen wallenden Umhang versehen, der um den linken Oberarm gewickelt ist und durch ihre Bewegung im Rücken ausschwingt, dadurch wird ihre rechte Hüfte und rechter Oberschenkel bedeckt. Das Gesicht und die Hände sind stark bestoßen. Das Bildfeld ist von einer profilierten Leiste eingefasst, die über dem Kopf der Mänade bogenförmig abschließt und an den beiden Ecken spitz zusammenläuft. Dieser Typus, der unter der Bezeichnung *Kymbalistria* auftaucht,³³ ist in dieser Ausführung lediglich auf diesem einzigen Relief in Noricum überliefert.

Zum Vergleich soll nun eines der zwei Reliefs an den Schmalseiten der Orpheusstele aus Ptuj/Poetovio der Provinz Pannonien, des

³² H 1,15m; B 0,67m; T -

³³ F. Matz, *ASR IV. Die dionysischen Sarkophage* 1. Berlin, 1968. 32.

sog. Prangers, gezeigt werden.³⁴ Das besser erhaltene Relief an der nördlichen Seitenfront unterhalb der Giebelbekrönung zeigt ebenfalls wie das Relief aus Noricum eine im Scherenschritt nach rechts eilende Mänade, die mit beiden Händen zwei Schallbecken über dem frontal zum Betrachter gedrehten Kopf zusammenschlägt. Die Figur ist mit einem Gewand drapiert, das den gesamten Oberkörper freilässt und in einem Bogen über die Hüften geführt ist; nur die Beine sind bedeckt.

Ein zweites Relief mit demselben Motiv befindet sich an der südlichen Schmalseite und bildet gewissermaßen das Gegenstück zum gerade vorgestellten Stück.³⁵

Aufgrund der Ähnlichkeiten der dionysischen Reliefs zwischen den norischen-pannonischen und stadtrömischen bzw. attischen Sarkophagen ergeben sich daraus Konsequenzen für die zeitliche Ansetzung der mythologischen Reliefs dionysischen Inhalts. Da aber für die Datierung der mythologischen Reliefs aus Noricum und Pannonien stilistisch-technische Indizien weitgehend versagen, weil die Erhaltung und die Qualität der Reliefs meist sehr schlecht sind, ist aber im Gegensatz dazu der motivgeschichtlich-typologische Ansatz vielversprechend. Möglicherweise kann man diese stadtrömischen und attischen Sarkophage als Vorstufen oder vielleicht als Vorlagen für die norischen und pannonischen Reliefs ansehen.³⁶ Daraus er-

³⁴ M. Abramič, *Archäologische Funde in Pettau*. Wien, 1915. 135. Abb. 97.

³⁵ Das Motiv der Schallbecken schlagenden Tänzerin taucht noch zweimal an der Orpheussäule aus Ptuj auf, wiederum an der Nord- und Südseite, jeweils am zweiten Bildfeld von unten, jedoch handelt es sich hierbei um eine Umkehrung der Figur. Außerdem gibt es aus Neumagen im Landesmuseum Trier ein Seitenrelief eines Grabmonumentes mit demselben Motiv.

³⁶ F. Matz, *ASR IV. Die dionysischen Sarkophage I*. Berlin, 1968. 32.

gibt sich für die Ansetzung der dionysischen Reliefs in Noricum und Pannonien ein *terminus post quem*. D.h., dass ein Großteil der norischen und pannonischen Reliefs erst nach 200 n. Chr. entstanden sein könnte. Denn erst mit dem Einsetzen der Sarkophagproduktion werden diese mythologischen Darstellungen in besonders reichem Ausmaß für die Grabkunst verwendet.

Aufgrund dieser Tatsache sind die beiden Reliefs nicht vor der 2. Hälfte 2. Jh. n. Chr. einzuordnen.

Auch wenn die vorgestellten Mänadenfiguren auf den Reliefs aus Noricum und Pannonien Unterschiede aufweisen, liefern sie den eindeutigen Beweis dafür, dass die Provinzgrenzen nicht zugleich auch strenge Grenzen für das Wirken der Bildhauerwerkstätten darstellten.

Anhand der hier nur zur geringen Zahl vorgestellten Beispiele lässt sich bereits erkennen, dass die Provinzgrenzen zwischen Noricum und Pannonien keineswegs Grenzen für den kulturellen Austausch darstellten. Auch im übrigen römischen Imperium lassen sich solche Beispiele ohne Probleme nachweisen. Da es sich derzeit nur um Voruntersuchungen zu diesem Forschungsgebiet im Grenzgebiet der beiden römischen Provinzen Noricum und Pannonien handelt, können bis jetzt noch keine konkreten Ergebnisse zu diesem Thema geliefert werden. Zukünftige Arbeiten auf diesem Gebiet sollen aber Aufschlüsse über diesen grenzübergreifenden Kulturaustausch geben. Die römischen Provinzen Noricum und Pannonien sollen anhand von archäologischen Hinterlassenschaften, die Hinweise auf diese „grenzenlosen Kulturen“ geben, nicht nur im Grenzgebiet, untersucht werden. Diese Untersuchung soll sich aber nicht nur auf die norisch-pannonischen Grabhügel und Reliefs beschränken, sondern auch Inschriften, Namensformen und Kleinfunde sollen in der

Folge berücksichtigt werden. Bei diesen Untersuchungen soll die Fragestellung im Mittelpunkt stehen, wie es zu solchen Kulturtransfer kam und in wie weit eine „fremde Kultur“ Einfluss auf die einheimische Bevölkerung nahm. Wurden diese Traditionen von der einheimischen Bevölkerung übernommen oder wurde diese Kultur nur von den neu eingewanderten/angesiedelten Personengruppen weitergeführt oder sogar von diesen auch aufgegeben? In wie weit kann man diesen Ansatz überhaupt verfolgen? In diesem Bereich der Forschung stehen noch viele Fragen offen, die zu klären wären und die uns über die verschiedenen Kultureinflüsse in den Provinzen möglicherweise Aufschluss geben werden.

Határok nélküli kultúra Noricum és Pannónia között (Rezümé)

Hosszú ideig a római provinciák határait szigorú választóvonalként értelmezték, nemcsak közigazgatási, hanem geográfiai értelemben is. Olyan határról beszéltek, amely a népeket és azok kultúráit elkülönítette egymástól.

Tanulmányunkban annak a bemutatására törekszünk, hogy az egységes állami kultuszok és az ehhez kapcsolódó értékek mellett a Római Birodalom különböző népei között a mindennapok eseményeit és az ezekhez kapcsolódó szertartásokat sem lehet élesen elválasztani egymástól. A provinciák határai nem akadályozták meg a kulturális értékek keveredését és az egymásra gyakorolt hatását. Vitathatatlan bizonyítéka ennek, hogy a virágzó Imperium egész területén az állami kultuszokon kívül különböző vallási kultuszok is gyorsan terjedtek. Régészeti emlékek alapján igyekszünk bemutatni, hogy a két szomszédos provinciában: Noricumban és Pannoniában a migrációs mozgások, a kulturális és művészeti elemek miként cserélődtek.

Görögök és zsidók az ókori Alexandriában

A bonyolult, több szálon futó problémakörnek csupán két csomópontját kívánom kiemelni. Részben annak bemutatására törekszem, hogy az Imperium Romanumban a birodalmat alkotó néphez képest két idegen etnikum együttélésének milyen jogi következményei voltak és a kultúrák találkozása miként alakíthatta az egyéni szerepvállalást. A két kérdéskört az Alexandriában élő Philon tevékenysége kapcsolja össze.

A vizsgálandó etnikumok és kultúrák – a görög és a zsidó – találkozásának központja: Alexandria volt. Az Alexandros nevet viselő városok közül az egyiptomi Alexandria volt a legjelentősebb. Az a város, amelyik a Nílus deltájától nyugatra, a Földközi-tenger és a Mareotisz-tó közé eső keskeny földnyelven terült el, Pharos-szigetével szemben.¹ Nagy Sándor Egyiptom meghódítása után, a nevet viselő nagy és népes várost kívánt alapítani.² A történeti hagyomány szerint Alexandros látta a hely kedvező fekvését, és elhatározta,

¹ Philon, *De vita Mosis* 2, 35.

² Plutarchos, *Alexandros* 26; Pseudo-Callisthenés 1, 32, 10; Vö. Welles, C. B.: The discovery of Sarapis and the foundation of Alexandria. *Historia*, 11. 1962. 284. Ezzel ellentétes véleményen van Fraser, M. P.: *Ptolemaic Alexandria*. II. Oxford, Clarendon Press, 1972. 2–3.

hogy a kikötőnél megerősített várost épít.³ Az alapító felismerésének nagyszerűségét az évszázadok igazolták.

A város a korábbi kikötő és őrhely, Rhakótis területére épült.⁴ Minden szempontból kiváló természeti adottságokkal rendelkezett: a kedvező időjárásnak köszönhetően termékeny mezőgazdaságra alkalmas földje volt, az élénk kereskedelmet a védett kikötő biztosította. Alexandros presztízis okokból is különös figyelemmel kísérte a város fejlődését, ugyanis apja alapításával, Philippojjal kívánt versenyezni.⁵ A város fejlődése a Ptolemaidák, majd a rómaiak alatt töretlen volt. Lovakkal és szekerekkel jól járható utak, szép nyilvános terek, királyi paloták ékesítették, melyek a város negyed-harmadát foglalták el.⁶ A város a Kelet és a Nyugat közti közlekedés csomópontjává, a Ptolemaiosok székhelyévé, a hellenista és a zsidó tudományosság központjává vált. A római korra az egyiptomi Alexandria az oikumené második legnagyobb városává lett, a szellemi kultúra területén talán még meg is előzte Rómát, a világ legszebb és leggazdagabb városaként emlegették.⁷

Ez a hellenisztikus megapolis a lakosság etnikai és kulturális össze-

³ Strabon, 17, 1, 8. A város alapításának pontos időpontja vitatott. Az alapítás ünnepélyes napja: i. e. 321. Tybi 35. (április 7.) Pseudo Callistenes, uo. Vö. Bosworth, A. B.: *Nagy Sándor: A hódító és birodalma*. Budapest, Osiris Kiadó, 2002. 155. lj.

⁴ Strabon, 14, 1, 23; Vitruvius, 2, 4; Vö. Fraser i. m. I. 5–7, II. 4–10.

⁵ Arrianos, 7, 23, 7; Diodoros, 16, 8, 6; Philippos i. e. 358-ban elfoglalta Krénides városát, mely a Pangaios hegy északkeleti lejtőjén terült el, gazdag aranybányákkal rendelkezett. Elnevezését Philippoira (saját nevét adva) változtatta. Megnövelte a területét és népességét.

⁶ Strabon, 17, 1, 8.

⁷ Diodoros, 17, 52, 5.

tétele, valamint lélekszáma alapján joggal mondható kosmopolisnak. A város alapításában a görög kereskedők érdekei fogalmazódtak meg, ahol a meggazdagodásnak tág lehetőségei adódtak.

Alexandros maga is részt vehetett a város terveinek elkészítésében, a görög építési elveket követve maga jelölte ki az agorát és az isteneknek állítandó templomok helyét.⁸ Segítői is görögök voltak: a rhodosi Deinokratés⁹ és a naukratisi Kleomenés.¹⁰

A város szerkezeti formája a milétosi Hippiodamos elveit követte.¹¹ Itt nem feltétlenül a sakktáblaszerű alaprajzról lehetett szó, hanem inkább a város különböző zónáinak, így a kereskedő-, a kézműves-, és a kikötőnegyed elkülönítéséről.¹² Egy i. e. 3. században kelt papirusz szerint Alexandria lakossága 5 genosra, genosonként 12 démosra és démosonként 12, tehát összesen 720 phratriára volt osztva.¹³

A város történetében több periódust különböztethetünk meg. Az alexandrosi alapítást követően a lakosság nagy része görög, krétai, gall zsoldos és egyiptomi volt, sőt Polybios már külön beszél alexand-

⁸ Arrianos, 3, 1, 5; Plutarchos, Alexandros 26.

⁹ Strabon, 14, 1, 23, C 641.

¹⁰ Curtius Rufus, 4, 8, 5; Vö. Baumgärtel, E.: Dolmen und mastaba. *Beihefte zum »Alten Orient«*. Heft 6. Leipzig, 1926. 24.

¹¹ Aristoteles, Politika 2, 8, 1267 b. 22–30.

¹² Vö. Németh György – Ritoók Zsigmond – Sarkady János – Szilágyi J. György: *Görög művelődéstörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006. 456.

¹³ A P. Hibeh 28. papirusz az i. e. 265-ben kelt. Kérdés, hogy a papirusz egy ediktumot tartalmaz-e? <http://www.archive.org/stream/hibehpapyri00turngoog#page/n175/mode/1up>. 2011.01.28.

A genosokat A-tól E-ig számozták, háromnak a nevét is ismerjük: Bereniké, Ptolemaios és Dionysos. Vö. *The Tebtunis Papyri*. vols. I–V. London/Leiden–Boston, Oxford University Press, 1902–2005. 872.

riai görögökről.¹⁴ Ekkor már a Delta negyedben lakó zsidók is jelentős számban voltak jelen.

A római uralom idején Alexandria megőrizte sajátos helyzetét, külön test volt Egyiptomon belül, kiváltságokkal. Mind a praefectusok, mind a főpapok külön jelölték meg a címzésükben Alexandriát és Egyiptomot.¹⁵

A római várossá lett görög polisban három jogi status volt megkülönböztethető.

1. A város görög lakossága részben a szárazföldi Hellas területéről, illetve az Egyiptomban és különösen a Kyrénében élő telepesekekből verbuválódott.¹⁶ Ők az alexandriai lakosság legfelső kategóriájába tartoztak. Görög anyanyelvűek voltak, akik a klasszikus görög intézményekben (gymnasionok) nevelkedtek, és ephébos képzésben is részesültek. A politések, a teljes jogú polgárok jogaihoz tartozott, hogy ők lehettek a népgyűlés tagjai, a városi önkormányzat képviselőit saját köreikből választották. Egyébként számszerűleg is ők alkották a város legnagyobb közösségét; magukat különbnek tartották másoknál. Ennek hátterében a hellenizmus is szerepet játszhatott. A hellén megjelölés nemcsak az etnost jelentette, de az intellektuális műveltséget is, melynek nyelve a görög koiné volt. A hellenizmust nem tekinthetjük a birodalmat összetartó erőnek, hanem sokkal inkább a kozmopolitizmus eszméjének. Ez a kulturális kötelék egyesek esetében, akik maguk nem voltak görögök, tudatosan vállalt identitásvál-

¹⁴ Polybios, 5, 65. 9.

¹⁵ Dittenberger, W.: *Orientalis Graeci inscriptiones selectae* (a továbbiakban OGIS) Leipzig, Lipsiae S. Hirzel, 1903–1905. 697.

¹⁶ Fraser i. m. l. 63–65.

tást jelentett, mások pedig, talán éppen a bennszülöttek, helyi kötődésüket erősítve, ragaszkodtak a saját múltbeli kultúrájukhoz. Alexandriát öt körzetre osztották, melyeket a görög abc első öt betűjével jelöltek.¹⁷ Egyes körzetek lakóit démosokba és phylékbe osztották, ezzel függött össze az ephébos-listára való felvétel, amelynek során az apa esküvel igazolta származását, jogi statusát. A polgárok Alexandriában mentesek voltak a leiturgiák alól. Tiberius Iulius Alexander praefectus Aegypti ediktumában Augustusra hivatkozva kijelentette, hogy az alexandriai polgárokat a városon kívül sem kötelezhetik leiturgiára.¹⁸

2. A társadalmi hierarchia legalsó kategóriájába az idegenek tartoztak, akik még azzal a joggal sem rendelkeztek, hogy önkormányzati testületet hozzanak létre. Alexandriában sajátos módon ők voltak az „egyiptomi őslakók”, akiket a szomszédos városokból, mindenekelőtt Kanósból telepítettek át.¹⁹
3. Jogilag a fenti két társadalmi, etnikai réteg között helyezkedett el az alexandriai zsidóság, akiknek fizetniük kellett az adót, de némi önállósággal rendelkeztek; volt saját önkormányzati testületük: politeumájuk. Ügyeiket a 71 tagú gerusia irányította. Az etnarchos volt a felelős a közösség belső és külső ügyeiért. A zsidókat az önkormányzati jogukon kívül még egyéb jogok is megillették: lakhatási jog Alexandriában, szabad vallásgyakorlás, katonai szolgálat alóli mentesség.²⁰

¹⁷ Pszeudo-Callisthenés, 32.

¹⁸ Dittenberger i. m. 699, 6.§.

¹⁹ Curtius Rufus, IV. 8. 5. Kanóbos Alexandriától 120 stadionra fekvő város volt, jelentős templomát Sarapis tiszteletére építették, melyet óriási tömegek látogattak jöslatért. Vö. Strabon, 17, 1. 17.

²⁰ Engers, M.: Die staatsrechtliche Stellung der alexanrinischen Juden. *Klio* XVII. 1922. 84.

Egyiptomban már az i. e. 6. századtól, II. Psammetichos óta éltek zsidók. Közöttük voltak, akik a babiloni fogság idején Egyiptomba menekültek, miután Jeruzsálemben megölték a helytartót, Gedalját.²¹ Valószínűleg ők adták a XXVI. dinasztia fáraói által alapított határ-örtelepet.²² Utódaik alkották az elephantinéi zsidó katonai kolónia magvát, akiknek a katonai szolgálatát Kambyses igénybe vette; hátrórként alkalmazta őket. Az Elephantiné szigetén feltárt arameus nyelvű iratok igazolják, hogy az itt élő zsidók csak részben őrizték meg vallási hagyományait, ősi istenük Yahu mellett más isteneket is tiszteltek.²³ A perzsa helytartóval folytatott levelezésükből kitűnik, hogy már ekkor is érték a zsidókat atrocitások; templomukat lerombolták.²⁴ A helytartó engedélyt és támogatást adott a templom újjáépítéséhez.²⁵ Az egyiptomiak a helyi zsidók iránti ellenszenvüket azzal indokolták, hogy a zsidó katonák az idegen uralmat szolgálják, és a peszahi bárányáldozatukkal megsértették Hnum kos isten (akinek Elephantinében állt a főszentélye) tiszteletét.²⁶

Az etnos Iudaiónhoz tartozást a származás és az életmód szabta meg. A származás szerinti zsidók ragaszkodtak az iudaikos bios-

²¹ Jer 41–42.

²² Kákosy László: *Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. Budapest, Osiris Kiadó, 1998. 223.

²³ Hahn István: *A zsidó nép története a babiloni fogságtól napjainkig*. Budapest, Új Idők Irodalmi Intézet Rt. (Singer és Wolfner), 1946. 57.

²⁴ A Ycβi (Elephantinéi) katonai település vezetőinek kérvénye Bagavahya satrapához. In Harmatta János (szerk.): *Ókori keleti történeti chrestomathia*. Budapest, Osiris Kiadó. 2003. 339–340.

²⁵ Feljegyzések Bagavahya és Dflájá szóbeli válaszából. In Harmatta (szerk.) i. m. 340.

²⁶ Kákosy i. m. 223.

hoz, a zsidó életmódhoz. A zsidók másik része, bár származását tekintve zsidó volt, de életmódjában hellenizálódott; volt olyan zsidó, aki már nemcsak nyelvében, hanem lelkében is görög volt. Ugyanakkor előfordult olyan eset is, hogy nem a zsidó, és nem is a görög, hanem a római identitás vált fontossá, mert ez biztosította az érvényesülést. Ilyen személy lehetett Tiberius Iulius Alexander, Philon unokaöccse, akinek már az apja megkapta a római polgárjogot. Az ordo equester tagjaként római szolgálatba állt, elhagyta zsidó életmódját. Judaea, majd Egyiptom helytartója lett, Vespasianus hatalomra segítésében is szerepet vállalt, Titus mellett a Jeruzsálemet ostromlók oldalán harcolt, amiért kitüntetést kapott, praefectus praetoriová emelkedett. Fia már a senatusi ordo tagja lehetett.²⁷

Az alexandriai zsidó közösség az egyik legjelentősebb galutnak számított. A zsidók fokozatosan telepedtek meg ezen a területen. I. Ptolemaios százezer zsidó hadifoglyot telepített ide, akiket II. Ptolemaios Philadelphos felszabadított, de valószínű, hogy nem kaptak teljes polgárjogot.²⁸ Az i. e. 1. századra már 200–500 ezer fő között mozgott a számuk.²⁹ A közigazgatásilag 5 körzetre osztott Alexandriában több helyen is éltek zsidók, de kettőt főként ők laktak.³⁰ Szigorú elkülönülésről nem beszélhetünk, mert a város más pontjain is voltak zsinagógáik. Augustus előtt kb. 4–4,5 millió zsidó

²⁷ Josephus, *Antiquitates Iudaeorum* 20, 5, 2; Tacitus, *Annales* 15, 28.

²⁸ Josephus, *Antiquitates Iudaeorum* 12, 2, 1; Philon, *De vita Mosis* 2, 30.

²⁹ Philon, *In Flaccum* 6.

³⁰ Philon, *In Flaccum* 5.

élt a Római Birodalom területén,³¹ Philon szerint ennek negyedrésze Alexandriában és környékén lakott.³²

Az erecen kívül élő zsidók már nem beszéltek sem héberül, sem arámul, így az Alexandriabeliek is a hellenisztikus világ nyelvét, a görögöt használták. A zsidó identitás már csak a vallásban, a vallási szokásokban öltött testet. Ez a helyzet már a Ptolemaiosok idején indokoltta tette a szent iratok, elsősorban a Tóra, majd a többi ószövetségi könyv görög nyelvű fordítását. Itt keletkezett a hellenizmus vallási és kulturális szempontból egyaránt jelentős dokumentuma: a Septuaginta is. A legenda szerint az alexandriai görög filozófus, Demetrius javaslatára, akit II. Ptolemaios Philadelphos bízott meg az alexandriai könyvtár anyagának összeállításával, javasolta, hogy forduljanak a jeruzsálemi főpaphoz, Eleázárhoz, küldjön rabbikat a szent könyvek fordítására. Eleázár a 12 zsidó törzs mindegyikéből 6–6 írástudót küldött. Így a 72 rabbi 70 nap alatt egymástól függetlenül, szóról-szóra egyezően lefordította Mózes könyveit görög nyelvre.³³ A legenda alapja az Aristeas levél, amelyről a kutatás mai állása alapján feltételezhető, hogy mintegy száz évvel később keletkezett,

³¹ Vö. Kovács Károly: *Hellenizmus, Róma, zsidóság. Az Újszövetség korának világa*. Köln–Bécs, Útitárs, 1969. 378; Harnack, A.: *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten* 4. I. Leipzig, 1924⁴. I. 12. Számításai szerint a birodalom 54 millió lakójából 7% volt zsidó. Juster, J.: *Les Juifs dans l'Empire romain*. Paris, Paul Geuthner, 1914. 210. Jelentősebb számú, 6–7 millió zsidóról beszél. Klausner, J.: *Von Jesus zu Paulus*. Jerusalem, Jewish Publishing House, 1950. 47. 3 millió erecbeli és 3 millió diaszpórában élő zsidót említ.

³² Philon, In Flaccum 43.

³³ A történetírók a későbbiekben rögzítették a mű keletkezésével kapcsolatos hagyományt: Josephus, *Antiquitates Iudaeorum* 12, 2, 1–7; Philon, *De vita Mosis* 2, 31; Justinus, *Apologia* 1, 31.

mint a leírt esemény.³⁴ Démétrioszt még I. Ptolemaios száműzte, és a fordítást végzők nyelvi felkészültsége is különböző volt. A Tóra héber szövege már jóval korábban kerülhetett Alexandriába, és itt alexandriai rabbik fordították le; nem az uralkodónak volt szüksége a szent iratokra, hanem az itt élő zsidóknak, akik ezt a fordítást a héber Tórával azonos rangúnak ítélték. Az erecbeli zsidók nem nézték jó szemmel, és gyászolták a görög nyelvű Szentírást, míg az alexandriaiak évenként megünnepelték.³⁵ Ez eleinte némi ellentétet váltott ki az erecben és a galutban élő zsidók között, de a Septuaginta idővel már nemcsak az alexandriai, hanem az ereci zsidók ihletett könyve lett, a keresztények is eleinte csak ezt ismerték.

Alexandria az Imperium Romanumon belül is görög polis maradt. A hellenisztikus polisok általában rendkívül tarka etnikumúak voltak. Az uralkodók feladata volt, hogy a különböző kultúrákat képviselő népek közötti feszültségeket csökkentsék, alkalomadtán elsimítsák. A hellenisztikus görög polisok valamennyit megőriztek a klasszikus polis szervezetéből, mely a görögök szerint az emberek számára a legideálisabb lakóhelynek számított,³⁶ állami és vallási szervezet volt. A polishoz tartozás együtt járt a vallási rítusokban való részvétellel, áldozatbemutatással. Így a zsidók számára elvileg lehetetlen volt a teljes értékű politésszé válás. A Római Birodalom hellenisztikus városaiban, így Alexandriában is a nem görögök, tehát a zsidók is megtűrt idegenek maradtak, és csak a polison kívüli közösséget,

³⁴ Az Aristeas levéllel foglalkozó szakirodalom néhány fontos képviselője: Tchirikover, V.: *The Ideology of the Letter of Aristeas*. *Harvard Theological Review*, 51. 1958. 59–85; Jellicoe, S.: *The Occasion and Purpose of the Letter of Aristeas: A Re-examination*. *New Testament Studies*, 11. 1964/65. 154–158.

³⁵ Philon, *De vita Mosis* 2, 41.

³⁶ Platon, *Az állam* 369a1–370e4; Aristoteles, *Politika* 1252a-b.

politeumát alkothattak. Ez a közösségre vonatkozott, de az egyének esetében sajátos jogi helyzetek is előfordulhattak. Például, hogy valaki úgy szerezte meg a római polgárjogot, hogy a görög polisnak nem volt teljes jogú tagja. A hellenisztikus polisokban a nem görögöket megajándékozhatták az uralkodók adómentességgel (ateleia), vagy a polgárokéval egyenlő adózás (isoteleia) is vonatkozhatott rájuk, valamint rendelkezettek a városba való ki- és beköltözés szabadságával, import és export joggal, fakitermelési joggal; megillette őket játékok alkalmával páholy is. Belső önkormányzattal, saját bírakkal, belső törvényhozással bírhattak, de nem látogathatták a gymnasiumokat, nem szerezhettek földtulajdont. A forrásokban előforduló isopoliteia szó értelmezése a témával foglalkozó modern kutatások kardinális kérdése.³⁷ Aristoteles is használta a kifejezést a polgárjog értelemben, melyet egy polgárnak vagy egy egész polis valamennyi polgárának adhatnak, de két közösség kölcsönösen is megajándékozhatta egymás polgárait, úgyhogy a polisok megőrizték függetlenségüket. A későbbi időben korlátozott tartalommal fordul elő a kifejezés.

Alexandria zsidó lakói számára az ispoliteia irreleváns.³⁸ Ők az astoi (polgár) és a metoikoi (betelepülő) között helyezkedhettek el, ami bizonyos önkormányzati jogot, saját belügyeik intézését je-

³⁷ A szó jelentése: egyenlő polgárjog, két állam közti szerződés, melynek értelmében egymás polgárainak kölcsönösen megadják a polgárjogot. Az intézmény alapos elemzéséhez: Gawantka, W.: *Isopolitie. Ein Beitrag zur Geschichte der zwischenstaatlichen Beziehungen in der griechischen Antike.* (Vestigia 22.) München, Beck, 1975.

³⁸ Vö. Larsen, J. A. O.: *Greek Federal States: their Institutions and History.* Oxford, Clarendon Press. 1968. 2002–2007.

lenthette.³⁹ A zsidók azonban teljes polgárjogot követeltek. A római uralom szabad utat adott a zsidó hit gyakorlásához, a religio licita ragjára emelte.

Bár zsidók az alexandriai görögökkel egy nyelvet beszéltek, az érdekellentétek gazdasági rivalizáláshoz vezettek. Az alexandriai zsidók körében számtalan foglalkozást űzöt ismerünk.⁴⁰ Katonák, földművesek, vámszedők, kézművesek, adóbérlők, arany-, ezüstművesek, uzorások, bankárok, kereskedők, sőt még rabszolga is volt közöttük.⁴¹ A Nílus őrzése is a zsidók kiváltsága volt.⁴² A római uralom jelentős mértékben erősítette az alexandriai zsidók anyagi helyzetét. Az itteni zsidó közösséget vagyonosnak tarthatjuk, hiszen adományaival rendszeresen támogatta a jeruzsálemi Templomot. Tekintélyüket nagymértékben elősegítette, hogy Alexandriához közel megépítették az első templomukat Leontopolisban⁴³ és Alexandriában született a Tóra görög fordítása. A zsidók gazdagsága a görög hajósokban, kereskedőkben ellenszenvet váltott ki.⁴⁴

A gazdasági ellentétek politikai, jogi kérdésekben fogalmazódtak

³⁹ Kasher, A.: *The Jews in Hellenistic and Roman Egypt*. Tübingen, J. C. B. Mohr, 1985. 356–357.

⁴⁰ Bludau, A.: *Juden und Judenverfolgungen im alten Alexandria*. Münster, 1906. 29–30.

⁴¹ Alexandria egyedárusító jogáról, kereskedelmi forgalmáról vö. Strabon, 17, 1, 13.

⁴² Josephus, *Contra Apionem* 2, 5.

⁴³ A templomot a VI. Ptolemaios Philometer (i. e. 180–145) uralkodása idején Egyiptomba menekült Oniás főpap nyitotta meg, és kezdte meg az áldozatbemutatást.

⁴⁴ Josephus, *Flavius: Apion ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról*. Fordította és az utószót írta Hahn István. Budapest, Helikon, 1984. Utószó 128.

meg, fontos kérdéssé vált a teljes polgárjog megszerzése. A zsidó politeuma nem jelentett jogegyenlőséget a görög polisokhoz hasonlóan, hanem a zsidók, mint egy különleges status-csoport tagjai voltak jelen, ugyanakkor igényt támasztottak arra, hogy a város görög polgárait illető jogokat élvezzék. A sabbat és az étkezési előírások megtartása akadályozta, hogy akár a politikai, akár a katonai teendőket ellássák. Az ügyeiket irányító 71 tagú gerusia⁴⁵ vezetője, az etnarchos intézte a közügyeket, szolgáltatott igazságot, szabályozta a kereskedelmet, és mintha egy önálló állam uralkodója lenne, rendeleteket adott ki.⁴⁶ Az archisinagogos feladata a zsinagógai közösség vallási tevékenységének felügyelete volt.

A római uralom kezdetén az alexandriai zsidók helyzete kedvező volt, a res publica vezetői igyekeztek jó viszonyt fenntartani a zsidókkal. Idővel azonban az Alexandriában élő két etnikum: a görög és a zsidó, a rómaiakhoz fűződő viszony alapján összeütközésbe került. A zsidók a római-egyiptomi konfliktusok alkalmával Róma mellé álltak.⁴⁷ Iulius Caesar ediktumaiban a zsidók iránt lojális volt, nem csupán a vallási előírásaik megtartását engedélyezte, hanem jogokban is részesítette őket.⁴⁸

Augustus alatt az alexandriai etnarchos halálával megtarthatták

⁴⁵ Bell, H. J.: *Juden und Griechen im römischen Alexandria: eine historische Skizze des alexandrinischen Antisemitismus*. Leipzig, 1926. 12.

⁴⁶ Josephus, *Antiquitates Iudaeorum*. 14, 7, 2.

⁴⁷ Josephus, *Contra Apionem* 2, 5.

⁴⁸ Josephus, *Antiquitates Iudaeorum* 14, 10. Josephus, *Contra Apionem* 2, 4 1. Itt a szerző egy szteléről beszél, mely tartalmazza a zsidóknak Iulius Caesartól adott kiváltságokat. Baltrusch, E.: *Caesar und Pompeius*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2004. 110.

korábbi jogaikat, a gerusia dönthetett minden fontos kérdésben.⁴⁹ Augustus uralmának első felében igyekezett a Iulius Caesar által megkezdett jó viszonyt fenntartani mind az erecbeli, mind a diaszpóra zsidósággal. A lybiai Kyrénében lakó zsidókat az ott élő görögöktől számos atrocitás érte. Templomi kincseiket rabolták, birtokaitkat elpusztították. A követek panaszaira a princeps levelet küldött, melyben a zsidók jogait újból megerősítette. Augustus fogadta azokat a követeket, akik Kyrénéből és az Asia provinciából érkeztek és orvoslást vártak az ott lakó görögöktől elszenvedett sérelmeikre. Augustus a helytartókhoz írt levélben kiemelte a zsidók hűségét a római nép iránt, melyet már Iulius Caesar idejében bizonyítottak, és elrendelte, hogy ősi törvényeik és szokásaik szerint élhessenek. Továbbá azt is rögzítette, hogy templomaik sérthetetlenek maradjanak, és joguk van pénzt küldeni a jeruzsálemi Templomba.⁵⁰ A rendelet kitért arra is, hogyha valaki szent könyveket vagy templomkincseket rabol, bélyegezzék meg, vagyonát kobozzák el; leszögezte, hogy a zsidókat nem lehet sabbatkor törvény elé idézni.⁵¹

Augustus uralmának második felében mintha megváltozott volna a zsidókkal kapcsolatos politikája. Azt tanácsolta Gaius Caesarnak, hogy egyiptomi útja során ne látogassa meg az új zsinagógát, hogy ne kelljen így ajándékot adnia.⁵² Megromlott a zsidó királyhoz, Nagy Heródeshez fűződő viszonya is, aki barátból alattvalóvá degradálódott.⁵³

⁴⁹ Philon, Legatio ad Gaium 10.

⁵⁰ Josephus, Antiquitates Iudaeorum 16, 6, 2.

⁵¹ Josephus, Antiquitates Iudaeorum 16, 7, 1–5.

⁵² Jones, A. H. M.: *Augustus*. Budapest, Gondolat, 1970. 222.

⁵³ Josephus, Antiquitates Iudaeorum 16, 9. Heródes végrendeletében fiai között osztotta fel királysága területeit: Archelaosnak szánta Judaea királyságát, Herodes Antipaternek Galileát és a Jordánon túli területeket. Philipposnak az ország észak-

Ugyanakkor a zsidó közösségeket érintő kiváltságok megvonásáról nincsenek adataink.

Tiberius, azt az elvet képviselte, hogy az egyszer elrendezett dolgok ne változzanak; az augustusi politika folytatójaként nem változtatott a zsidók helyzetén. Alexandria-i Philon kedvezően ítélte meg Tiberius 23 éves uralmát a zsidókkal kapcsolatos politika tükrében; kihangsúlyozta, hogy a birodalom békéjére törekedett.⁵⁴ Nagy Heródes unokája, I. Heródes Agrippa Rómában nevelkedett Claudiuszal együtt, sőt Tiberius testvéreinek Drususnak és Antonianak az unokájával, Gaiusszal is különös gonddal foglalkozott.⁵⁵ Idővel azonban szembefordult a princepszel és Tiberius bebörtönözte. Tiberius környezetében több zsidógyűlölő akadt, így Aelius Seianus, a nagyhatalmú praefectus praetorio, Pontius Pilatus, judaeai helytartó vagy éppen az alexandriai praefectus, Avilius Flaccus.

A második princeps uralma utolsó időszakában, Avilius Flaccus praefectus Aegypti idején az alexandriai etnikumok közötti feszültség zsidóellenes zavargásokhoz vezetett. Az egyiptomi helytartó Tiberius barátja volt, de helyzete az uralkodó halálával megváltozott, az új princeps, Caligula szimpátiáját már nem élvezte.⁵⁶ Caligula a bebörtönzött Heródes Agrippát nemcsak szabadon bocsátotta, de elhalmozta kegyeivel, sőt nekiadta Philippos tetrarchiáját. I. Heródes Agrippa 38-ban Alexandrián átutazva kívánta elfoglalni a királysá-

keleti területeit. A végrendelettel ellentétben a királyi címet egyik fia sem viselhette hosszan, miután Archelaost száműzte Augustus procuratort nevezett ki.

⁵⁴ Philon, Legatio ad Gaium 21.

⁵⁵ Josephus, Antiquitates Iudaeorum 18, 6.

⁵⁶ Groag, E. – Stein, A. – Petersen, L. (eds.): *Prosopographia Imperii Romani*. Berlin, Walter de Gruyter, 1933– (a továbbiakban PIR) III. 172.

gát.⁵⁷ Ez az utazás robbantotta ki a helyi zavargásokat. Agrippa néhány évvel korábban ugyanis botrányos pénzügyei miatt elhagyta Alexandriát, most azonban a zsidók nagy ünneplés közepette fogadták.⁵⁸

Zsidók elleni fellépések, vádak többször vezettek az alexandriai görögök és zsidók között konfliktusokhoz. A hellenisztikus világban a zsidókat tisztelettel vegyes megvetéssel vették körül. A bizalmatlanság időnként ellenségeskedéssé, gyűlölködéssé fajult. Az i. e. 2–1. században a zsidóellenes propagandának két hangos képviselője közül az egyik Poseidonios volt.⁵⁹ E nagytekintélyű filozófus rhodosi iskolájában számos neves tanítvány fordult meg. Átvette a hellenisztikus udvarban elterjedt zsidóellenes gondolatokat, amely szerint a zsidókat undorító betegségük miatt kergették ki Egyiptomból; továbbá, hogy Mózes törvényei gyűlöletre izgatnak más népek ellen, s a Szentély belsejében a zsidók szamarat imádnak, és emberáldozatot mutatnak be. Történelmi művében az általános hanyatlás tendenciáját és a görög Kelet agóniáját mutatta be.⁶⁰ Poseidonios rhodosi iskolájában tanult a másik zsidóellenes rhétor: Apollonios Molon,⁶¹ aki már önálló vádiratot készített, melyben támadólag lépett fel Mózes

⁵⁷ Josephus, *Antiquitates Iudaeorum* 18, 6.

⁵⁸ Philon, *In Flaccum* 5.

⁵⁹ Alapvető munkák: Reinhardt, K.: *Poseidónios*. München, 1921. Malitz, J.: *Die Historien des Poseidonios*. München, Beck, 1983.

⁶⁰ A sztoikus Poseidoniosszal foglalkozó munkákat lásd: Laffranque, M.: *Poseidonios d'Apamée*. Paris, Presses Universitaires de France, 1964. 1–44.

⁶¹ Cicero tanítómestere. Vö. Josephus Flavius: *Apion ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról*. Fordította és az utószót írta Hahn István. Budapest, Helikon, 1984. Jegyzetek 108.

ellen, és a zsidóellenes koholmányokat kiegészítette a zsidó nép tehetségtelenségének vádjával.⁶²

Ezek a zsidóellenes gondolatok folytatókra találtak: Cheremón és Lysimachos személyében.⁶³ Később a grammatikus Apión zsidóellenes írásaiban már bevádolta a zsidókat a római princeps előtt, és fellépett az alexandriai zsidók polgárjoga ellen.⁶⁴ Josephus Apionnal szembeni vádjában hangsúlyozta, hogy ő volt az, aki az elméleti zsidóellenességet a gyakorlati cselekvéssel összekapcsolta. Végül Isidoros gynasiarchos, az alexandriai ellenzék vezére, s Lampón már egy egész zsidóellenes ideológiát építettek ki.⁶⁵ A zsidó szokások nevetségessé tétele római költők műveiben is előfordul. Iuvenalis is gúnyolódott szokásaikon, kiemelve, hogy a zsidók a római törvényeket nem tartják meg.⁶⁶ Még Tacitus is azzal vádolta a zsidókat, hogy fonák és rút intézményeik vannak.⁶⁷

Az i. sz. 38-ban kirobbanó alexandriai zsidóellenes pogrom első lépéseként a nőket, a férfiakat és a gyerekeket kiűzték házaikból és étlen szomjan összezárva tartották, majd megkövezték, megkínózták őket, vagyonukat eltulajdonították, sőt néhányukat megégettek.⁶⁸ Avilius Flaccus, a helytartó nem avatkozott bele az eseményekbe, és ezzel teret engedett az újabb zsidóellenes cselekedeteknek. A város zsinagógáit kirabolták, felgyújtották. A megmaradtakat pedig Cali-

⁶² Josephus, *Contra Apionem* 2, 7.

⁶³ Josephus, *Contra Apionem* 2, 2.

⁶⁴ Josephus, *Contra Apionem* 2, 4.

⁶⁵ Modrzejewski, J. M.: *The Jews of Egypt: from Ramses II. to Emperor Hadrian*. Philadelphia, The Jewish Publication Society, 1995. 174–175.

⁶⁶ Iuvenalis, *Saturae* 5, 14, 96–105.

⁶⁷ Tacitus, *Historiae* 5, 5.

⁶⁸ Philon, *Legatio ad Gaium* 18–20.

gula képeinek felállításával becstelenítették meg, sőt a legnagyobb imaházban a princeps ércszobrát is elhelyezték.⁶⁹ A pogrom következő fejezete az volt, hogy a helytartó ediktumot adott ki, amelyben a zsidókat idegeneknek, jövevényeknek titulálta, sőt egyeseket tárgyalás nélkül elítélt. Lakhatási jogukat egyetlen negyedre korlátozta; vádolta őket, hogy megtagadták a császár iránti tiszteletet, és megtiltotta a szombat tartását. A flaccusi ediktum beszél először gettóról, ahová a zsidókat erőszakkal be kell szorítani. A zsidók házait lerombolták, és a Delta-egyedbe szorították őket. A helytartó a gerusia 38 tagját letartóztatta, megkorbácsoltatta, házkutatásokat rendelt el, és a zsidó nőket disznóhús evésére kényszerítette. Flaccus ugyanakkor visszatartotta a helyi zsidók Caligulához írt levelét, melyben a helyzet megváltoztatását kérték. Miután a zavargások nem csitulnak, Flaccus kegyvesztetté vált, és Androsz szigetére száműzték.⁷⁰

Az új helytartó, C. Vitrasius Pollio megjelenésével a feszültség némileg enyhült, de nem szűnt meg.⁷¹ Mindkét fél a princepshez küldött követséggel kívánta orvosolni a feszültséget. Az ötagú zsidó követséget Philon vezette, a görögök vezetője: Apion volt.

Ezen a ponton kapcsolódik a témához Philon a zsidó (görög-római) filozófus, bölcs. Római polgárjoggal rendelkező gazdag zsidó család hellenisztikus műveltséggel rendelkező tagja volt.⁷² Nevelte-

⁶⁹ Philon, Legatio ad Gaium 20. Ez a javaslat nem állt messze Caligulától, mint Antonius unokája, fontosnak tartotta Egyiptomot, sőt még az is megfordult a fejében, hogy a birodalom székhelyét Alexandriába tegye. Philon, In Flaccum 6.

⁷⁰ Reinmuth, O. W.: The Prefects of Egypt from Augustus to Diocletian. *Klio*, Beiheft 34. Leipzig, 1935. 13.

⁷¹ Stein, A.: *Die Präfecten von Aegypten in der römischer Kaiserzeit*. Bern, Francke, 1950. 28. (Dissertationes Bernenses, Ser. 1, fasc. 1.)

⁷² Vanyó József (szerk.): *Apostoli atyák*. Budapest, Szent István Társulat, 1980. 36.

téséből adódóan a zsidó valláshoz és etnikumhoz elválaszthatatlanul kötődött. Apja az egyik zsidó gyülekezet vezetője volt. A Tóra parancsai szerint nevelték, de a zsinagógai istentiszteletet görögül hallgatta. Indíttatása, zsidó háttere határozta meg szellemi tevékenységét: a Tóra magyarázatát. Philon a görögöt anyanyelvként használta, feltehetőleg sem héberül, sem arámul nem tudott, jártas volt a görög irodalomban, görög filozófiában, görög retorikában, ugyanakkor a zsidó történelem és vallás biztos ismeretével rendelkezett. Philon a hellenisztikus kori zsidó filozófia, irodalom kiemelkedő alakja volt.⁷³ Josephus Flavius szerint Alexandria leggazdagabb családjának volt a lépviseelője. Testvére, akinek a neve félig zsidó, félig görög volt: Alexandros Alabarachos, állami hivatalnok és vámszedő volt.⁷⁴ Bár Philon életéről nagyon keveset lehet tudni, de annyit mégis, hogy mindössze kétszer hagyta el szülővárosát, Alexandriát. Az egyik ilyen alkalom volt, amikor Jeruzsálembé ment, hogy áldozatot mutasson be a Templomban, a másik eset, amikor Rómában a Caligulánál járt követséget vezette. Egyébként nem vállalt politikai szereplést, kivételt a Caligulánál járt zsidó követség vezetése jelentette i. sz. 40-ben. Erről az útról számol be a *Legatio ad Gaium* című munkájában. A munka egyben látélet az alexandriai zsidók életéről.

A zsidók előtt az alexandriai Apion vezette görög követség is megjelent a princepsnél, hogy bevádolja a zsidókat, akik a meglévő jo-

Életidőjének meghatározásában nincs egységes álláspont E. Ferguson i. e. 30 és i. sz. 50 közé helyezi. Ferguson, E.: *A kereszténység bölcsője*. Budapest, Osiris Kiadó, 1999. 405.

⁷³ Adorjáni Zoltán: *Alexandriai Philon: De vita contemplativa*. Budapest, L'Harmattan, 2008. 2. sz. lj. (Simeon könyvek)

⁷⁴ Josephus, *Antiquitates Iudaeorum* 18, 8, 1.

gaiknál többet akarnak. A Philon vezette zsidó deputáció célja az volt, hogy átadják Caligulának azt a panasziratot, amelyben jogaik elismertetését kérték, s melynek terjedelmesebb változatát már korábban I. Herodes Agrippának átnyújtották.⁷⁵ A küldöttség két ízben, 40 tavaszán és őszén is próbált tárgyalásokat folytatni a princepszel. Az udvar jóindulatát mindkét fél, tehát a görög és a zsidó követség is a felszabadított rabszolga, Helikon segítségével igyekezett megnyeri.⁷⁶ A nagyobb pénz reményében ez a görögöknek sikerült. A zsidó követség személyesen kívánta átnyújtani a kéréseiket tartalmazó iratot, amelyben a zsidók a korábban megszerzett privilégiumok megerősítését kérték.

Caligula nemhogy meghallgatta volna a követséget, hanem maga is gúnyolódott a zsidók szokásain. Ahogy a követség vezetője Philon fogalmazott: Caligula az ügy érdemi tisztázása helyett csak nevetés tárgyává tette a zsidó követséget, utalva étkezési szokásaikra. Csupán annyit jegyzett meg, hogy úgy látszik a zsidók nem annyira rosszak, mint inkább szerencsétlenek és esztelenek, hogy nem hiszik el a princeps isteni természetét.⁷⁷

A zsidók kérése így megoldatlan maradt, de még ennél is súlyosabb lépésre szánta el magát a hibbant agyú princeps, elrendelte szobrának felállítását a jeruzsálemi Templomban.⁷⁸ A jeruzsálemi és az alexandriai zsidók felháborodása egyaránt feszültté tette a birodalom belső helyzetét. Petronius, a syriai helytartó volt a szobor felállításáért felelős, az ellenszegülőkkel szemben a legkönyörtele-

⁷⁵ Philon, Legatio ad Gaium 28.

⁷⁶ Uo. 26.

⁷⁷ Philon, Legatio ad Gaium 45.

⁷⁸ Uo. 29.

nebb kivégzés alkalmazásával is felhatalmazták. Az egész zsidóság körében nagy volt a felháborodás, az ijedelem, amikor Petronius három legio és segédcsoportok élén Ptolemais városába érkezett. Egy zsidó követség igyekezett Petroniust megnyerni. A több hétig tartó tárgyalások után a syriai helytartó figyelembe véve a zsidók érveit, levélben fordult Caligulához, hogy álljon el a szobor Templombeli felállításától.⁷⁹ A zsidó kérés másik szószólója: Heródes Agrippa ugyancsak a rendelet visszavonását kérte egykori barátjától. Caligula átmenetileg engedett, de végül is visszatért eredeti elhatározásához, és Petroniust halállal fenyegette, amennyiben nem hajtja végre a szobor felállítását. A császári parancsot tartalmazó levél azonban már csak Caligula meggyilkolása után három hónappal később érkezett meg, így nem került sor a szobor felállítására.⁸⁰

Megválaszolendő kérdés, hogy a római polgárjogú, görög nyelvű és műveltségű Philon mennyire volt képes a zsidó érdekeket képviselni a római princeps előtt. A filozofikus alkatú Philon a politika területén képes volt-e megfelelően fellépni és érvelni? Egyáltalán volt-e lehetőség az örült princepszel szemben a galut zsidóság érdekeit képviselni, kéréseiket elfogadtatni?

Kétség kívül Philon mint a küldöttség vezetője talán nem a legszerencsésebb adottságokkal rendelkezett, hogy sikerre vigye a küldetést. Mégis állítható, hogy a sikertelenség oka sokkal inkább a princeps örült önistenítésében rejlett, mint Philon személyiségében. Philon írói munkásságában a Római Birodalomban élő zsidók szándékát fogalmazta meg agitatív eszközökkel. Jogokat követelt és ezt a zsidó múlt, vallás és kultúra elemereire építve kívánta alátá-

⁷⁹ Uo. 33. Josephus, *Antiquitates Iudaeorum* 16, 8, 5.

⁸⁰ Josephus, *Bellum Iudaicum* 2, 10. 184–203.

masztani. Az volt a filozófus apologetikus szándéka mögött, hogy az ellentétek felszámolhatók, ha a görögöket megismerteti a zsidó történelemmel, s annak nagy alakjával, Mózesrel. Az együttélés ezen belül egy részben önként vállalt szegregáció túlélési stratégiája volt, amit a zsidó szerző bizonyítani akart; hogy mindaz, amit a görögök saját bölcsességüknek, találmányuknak mutatnak be, az a saját, a zsidó kultúrában már jóval korábban megtalálható. Zsidó öntudata fogalmazódott meg Mózes magasztalásában, akit a legjobb törvényhozóként mutatott be; hozzá hasonló sem a görögök, sem a barbárok között nem volt.⁸¹ Jellemző Philon alapgondolata, hogy a Tóra előírásai, parancsai és a görög filozófia összhangban vannak. Zsidó vonás az egyetlen örökkévalóban való hit, a kiválasztott nép küldetésstudata és a Tóra törvényeinek magasabbrendűsége; görög elemek: a műformák⁸² és a fogalomrendszer. Ez indokolta, hogy a Tóra szövegének az értelmezésekor a legfőbb eszköze az allegória lett. Az eszköztár ebben az esetben is görög, hiszen maga az allegória is görög találmány. Philon minden bibliai személyt és a hozzájuk fűződő eseményt lelki jelenségek jelképeként értelmezett. A bibliai történetek így váltak Philonnál az ember megigazulásának jelképes történetévé. Ez a Philon által megvalósított szintézis a rabbinikus zsidóknak, de a kor görög embereinek is idegen maradt.

Caligula meggyilkolásával enyhülni látszott a zsidók szorongatása. A legsúlyosabb sérelem a császárszobor Templombeli felállítása elmaradt. Az új princeps, Claudius a zsidók iránt lojalitást mutatott, barátja volt a Nagy Heródes unokája, I. Agrippa, aki barát-

⁸¹ Philon, *De vita Mosis* 2, 12; Josephus, *Contra Apionem* 2, 161–162.

⁸² A dialógus, az értekezés, az életrajz, a diatribé.

ságuk jeléül 41-től haláláig, 44-ig ismét királyként vezette nagyapja birodalmát, sőt Claudius a saját birtokaiból is adományozott neki, így Abilát és a libanoni hegyvidék területeit.⁸³ Claudius zsidóbarát-ságának ékes bizonyítéka volt, hogy a zsidó erez ismét cliens királysággá emelkedett. Nagy Heródes halála után királyságát fiai között osztották szét, de egyik sem kapta meg a királyi címet, így Heródes Agrippa királyi címe jelentős elismerésnek számított. Sőt a negyedik princeps egy újabb gesztust tett a zsidóknak, Alexandriában szabadon engedte Philon bátyját: Alexandros Alabarchost.⁸⁴

A viszálykodó felek közötti nyugalom rövid életű volt, hamarosan mindkét fél elérkezettnek látta az időt, hogy régebbi sérelmeiket orvosolják, így a fegyveres összecsapás veszélye fenyegetett. Az alexandriai zsidók és görögök között fellángoló viszály orvoslásáért az új princepshez ismét követséget menesztettek. Érdemes megjegyezni, hogy bár ekkor még élt Philon, nincs tudomásunk arról, hogy a delegáció tagja lett volna. Ez összefügghet talán a korábbi küldöttségben való sikertelen szereplésével. Claudius parancsot adott a praefectus Aegyptinek, hogy akadályozza meg a vérontást.

Josephus részletesen beszámol arról, hogy Claudius 41 februárjában ediktumot adott ki, valószínűleg Heródes Agrippa tanácsára, melyet Alexandriába küldött el. Ez a rendelet kiemeli, hogy a zsidók Alexandria alapítása óta laknak a városban, és kiváltságokat kaptak, melyeket Augustus sem csorbított, sőt megengedte, hogy szokásaik szerint éljenek, és ősi vallásukat gyakorolják.⁸⁵ Claudius is, Caligula esztelen rendeletével szemben, mely az uralkodó szobrainak felállí-

⁸³ Josephus, *Bellum Iudaicum* 2, 11.

⁸⁴ Josephus, *Antiquitates Iudaeorum* 19, 5.

⁸⁵ Uo. 19, 5.

tására vonatkozott, ismét megerősítette a zsidóknak korábban adott privilégiumokat, de felszólította az alexandriai viszálykodó (görög és zsidó) feleket, hogy fejezzék be az ellenségeskedést.⁸⁶

Két hónappal később, 41 áprilisában Claudius levelet küldött az Alexandriában élő zsidóknak.⁸⁷ Ez a négyhasábos levél a negyedik princeps, Claudius körültekintő helyzetfelismerését igazolja, ugyanakkor fényt derít az alexandriai zsidó lakosság jogi helyzetére. A különleges forrásértékű papyrusz első hasábjában tájékoztat arról, hogy a princeps L. Aemilius Rectus,⁸⁸ az egyiptomi praefectus útján közli az ediktumot. A praefectus a levél kifüggesztése mellett döntött, tekintettel arra, hogy a város lakosságának nagysága a felolvasást nem tette lehetővé, kiemelte az uralkodó kegyességét.⁸⁹

A levélben Claudius konkrétan utalt a nála járt alexandriai görög követségre. A görögök 12 embert delegáltak a küldöttségbe, s ezeket név szerint említette az uralkodó. A görög nevek között néhány közismert személy is szerepelt; közöttük volt Tiberius Claudius Barbillus, aki már korábban is tagja volt egy alexandriai követség-

⁸⁶ Ua.

⁸⁷ Claudius levele az alexandriaiakhoz. Az 1912. londoni papyrusz szövege: Bell, H. I.: *Jews and Christians in Egypt*. The Jewish Troubles in Alexandria and the Athanasian Controversy illustrated by Texts from Greek Papyri in the British Museum. London 1924. 1–37. Újabb: Charlesworth, M. P.: *Documents illustrating the reigns of Claudius and Nero*. Cambridge, University Press, 1939. 1–2. sz.

⁸⁸ PIR I. 395. 41–42-ben Praefectus Aegypti. A praefectus Aegyptihez lásd. Reinmuth i. m.; Stein i. m.; Ehhez: Pflaum, H.-G.: À propos des préfets d'Égypte d'Arthur Stein. *Latomus*, 10. 1951. 471–477.

⁸⁹ A levél kiadásának ideje: az egyiptomi időszámítás szerint Claudius uralkodásának második éve Hathyr (Neos Sebastos) hónap 14. Vö. Borzsák István (szerk): *Ókori Római Történelmi Chrestomathia*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996. 218. 2. lj.

nek.⁹⁰ A felsoroltak között szerepelt Chairémón, Leónidas fia, ismert egyiptomi pap, sztoikus filozófus, a fiatal Nero tanítója,⁹¹ valamint Tiberius Claudius Archibius, a császár barátja.⁹² A zsidó követség tagjainak sem a számát, sem a követek nevét nem ismerjük. Az uralkodó a levélben kitér arra, hogy a görög követség a határozat átadása után beszámolt a városban történt dolgokról. Az írásban Claudius nem jelölte meg, hogy a görög deputáció miről tájékoztatta, de a következő részben a princeps kitér a görögök iránti jóindulatára, s így joggal merülhet fel bennünk, hogy valamiféle kérelem fordulhattak Claudiushoz. Az uralkodó hivatkozik az alexandriaiak szimpátiájára, melyet a princeps családja iránt korábban is kimutattak, konkrétan utalt bátyja, Germanicus egyiptomi látogatására is.⁹³ A követségek, a levél tanúsága szerint számtalan megtiszteltetéssel kívánták elhalmozni az új uralkodót, így szobrok állításával (Claudiusnak és családtagjainak), a princeps születésnapjának megünneplésével. Claudius körültekintően döntött ezekben a kérdésekben. Az uralkodókul-tusz szélsőséges megnyilvánulásait elutasította, bár ebben a tekintetben különbséget tett Róma és Alexandria között. A hellenisztikus istenkirálysághoz szokott Keleten így Alexandriában is, engedélyezte, hogy szobrát körülhordozzák ünnepi alkalmakkor, és beleegyezett

⁹⁰ A 8877. berlini papiruszon szereplő Barbillusszal azonos. Vö. Amuszin, I. D.: *Piszmó i edikt imperatora Klaudija. Vesztnik Drevnej Istorii*, 1949. 223.

⁹¹ Ziegler, K- Sontheimer, W (Hrsgs.): *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike*. München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1979. I. 1121.

⁹² Borzsák István (szerk.): *Ókori Római Történeti Chrestomathia*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996. 218. 5. l.j.

⁹³ Germanicus 19-ben látogatott el Egyiptomba, ahol csökkentette a gabonaárakat. Vö. Ehrenberg, V. – Jones, A. H. M.: *Documents illustrating the Reigns of Augustus and Tiberius*. Oxford, Clarendon Press, 1955. 320. sz.

a claudiusi phylé kijelölésébe.⁹⁴ Ahhoz is hozzájárult, hogy a korábbi praefectus Agyptinek, Vitrasius Pollionak lovas szobrokat állítsanak,⁹⁵ de visszautasította, hogy róla főpapot nevezzenek el, és templomot emeljenek neki, mert ez csak az istenekhez méltó. Tehát amellet, hogy a követség beszámolt a város dolgairól, számos kitüntetését kívánt adományozni az uralkodónak, aki ezt ügyes diplomáciai érzékkel részben elfogadta, részben visszautasította.⁹⁶ Ezek után tért rá a princeps arra a kérdésre, ami valószínűleg az alexandriai követségek számára a legfontosabb volt, nevezetesen az alexandriai zsidók jogaival kapcsolatos kérdésre. A levélben Claudius megerősítette az elődei által adott kiváltságokat; akik korábban ephésosok voltak,⁹⁷ azok számára biztosította az alexandriai polgárjogot, kivéve azokat, akik közülük keveredtek.⁹⁸

A levél utolsó hasábján Claudius egyetértett azzal, hogy az isteni Augustus alexandriai templomának felügyelőit, a kultusz gondozóit sorshúzással válasszák meg, és a közéleti tevékenységet végzők megbízatása három évre szóljon. Ugyancsak finom diplomáciai érzékkel reagált Claudius a görög követség azon kérésére, hogy Alexandriában bulét hozzanak létre. Hivatkozott arra, hogy a korábbi princepsok korában nem működött ez a városi tanács,⁹⁹ de katego-

⁹⁴ Claudius levele az alexandriaiakhoz III. hasáb. Charlesworth i. m. 4.

⁹⁵ Acmilis Rectust megelőzően, 39–41-ig volt praefectus Aegypti.

⁹⁶ Claudius levele az alexandriaiakhoz II–III. 3. hasáb.

⁹⁷ A teljes jogú polgárok fiai, akik magasabb szintű képzésben részesültek. Vö. Aristoteles (?), Athéni állam 42, 3–5; Fox, R.: A hellenisztikus kultúra története. In Boardman, J. – Griffin, J., – Murray, O.: (szerk.): *Az ókori görögök és rómaiak története*. Budapest, Maccenas Kiadó, 1996. 359.

⁹⁸ Claudius levele az alexandriaiakhoz III. hasáb.

⁹⁹ Cassius Dio, 60, 13: Augustus nem engedélyezte a bulé felállítását. Az alexand-

rikusan nem zárkózott el a kérés teljesítésétől. Kilátásba helyezte, hogy az ügyet kivizsgálhatja a praefectussal, Aemilius Rectusszal. A megfontolt Claudius ezzel a megoldással lezárta a görög követség kérését, s így áttért az alexandriai zavargások témájára.

A levél szerkezeti, dramaturgiai felépítése világossá teszi, hogy a princeps szándékát az alexandriai zsidók és görögök közötti konfliktus motiválta. Az alexandriai zsidók és görögök közötti feszültség, átmeneti nyugalom után ismét fellángolt, a felelősök megnevezését, és a megoldást mindkét fél Claudiustól várta. A történelmi múltat jól ismerő princeps felidézte a Caligula idején kitört zavargásokat. Ebből a részből szerezhethünk tudomást arról, hogy a zsidók is küldtek követeket az új uralkodóhoz. Míg a görög követeket név szerint említi a levél, sőt Dionysios, Theon fiát,¹⁰⁰ mint a vádak görög szószólóját külön is kiemeli, aki a történeteket másként adta elő, mint a zsidó követség, addig a zsidó követeknek sem a számát, sem a nevüket nem ismerjük.

Az egymást támadó vádakkal kapcsolatban Claudius ismét az igazságos, vagy inkább a körültekintő döntőbíró szerepét követi. Egyik félnek sem ad igazat. A görögöket felszólította, hogy tartsák tiszteletben az ott élő zsidók szokásait. Az uralkodó véleménye, a korábbiakhoz képest a zsidókkal kapcsolatban megváltozott; a dokumentum már velük szemben is szankciókat tartalmaz. Figyelmeztette őket, hogy ne vigyék túlzásba a pénzszerzést, és ne bontsák meg a város egységét azzal, hogy egyiptomi és szíriai zsidókat hívnak be. A levél végén a fenyegetés mindkét félre vonatkozik. Engesztelhe-

riai buléhoz Bell, H. I.: The problem of the Alexandrian Senate. *Aegyptus*, 12. 1932. 173. skk.

¹⁰⁰ Valószínűleg azonos az első hasámban felsorolt Gaius Iulius Dionysiosszal.

tetlen haragot tartogat magában azok ellen, akik az ellenségeskedést újból kezdik, és kénytelen lesz megmutatni, milyen egy emberszerető uralkodó, ha igazságos haragra gerjed.¹⁰¹ Ezek után nyílt összecsapásokra nem került sor Claudius idején.

Alexandriában, ebben a hellenisztikus megapolisban az együtt élő kultúrák szinkretizmusa nem tudta békés egymás mellett élésre készíteni a város görög és zsidó lakóit, sőt etnikai, jogi szempontból súlyos ellentétekhez vezetett. Ezeknek a konfliktusoknak a sikeres kezelése a római princepsok politikai éleslátásán és megoldó képességén múlt. Caligula és Nero e tekintetben sem tartoztak az eredményes princepsok közé, Augustus és Claudius azonban, ha csak átmenetileg is, de csökkenteni tudta az etnikai feszültségeket.

A kultúrák szinkretizmusában Philon tevékenysége úttörőjellegű volt.¹⁰² Őt tekinthetjük a hellenisztikus zsidó vallásfilozófia megteremtőjének. Filozófiai rendszerét két elemből, a zsidóból és a görögből¹⁰³ gyúrta egybe, s talán ezzel függ össze személyes kudarca, hogy gondolatai nem találtak visszhangra a hagyományos zsidó gondolkodóknál, hanem a keresztény egyházatyák lettek a folytatói.

¹⁰¹ Uo. 4. hasáb

¹⁰² Megválaszolando kérdésként vetik fel a szakirodalomban, hogy Philon látogatta vagy esetleg tagja lehetett-e egy egyiptomi (esszénus) therapeuta közösségnek. A szakirodalomhoz: Adorjáni i. m. 19.

¹⁰³ A sztoikus filozófusok közül Poseidónios hatott rá legerőteljesebben. Vö. *Philo von Alexandria*. Die Werke in deutscher Übersetzung. Cohn, Leopold – Heinemann, Isaak – Adler, Maximilian – Theiler, Willy (Hrsgs.) I–VII. Berlin, Walter de Gruyter & Co., 1962–1964. Einleitung 14–15. Philonra hatással volt a szkepticizmus is. Vö. Nikiprowetzky, V.: *Le commentaire de l'écriture chez Philon d'Alexandrie*. Lille, Université de Lille, 1974. 196–213.

Griechen und Juden im antiken Alexandria (Resümee)

Während der römischen Herrschaft konnte Alexandria seine privilegierte Sonderstellung beibehalten. Die zwei wichtigsten Gemeinden innerhalb der gemischten Bevölkerung des Megapolis waren dabei die Griechen und die Juden. Die wirtschaftlichen Auseinandersetzungen zwischen der jüdischen und der griechischen Bevölkerung wurden in politischen und rechtlichen Fragen ausgetragen. Innerhalb der Bewohner der Stadt gab es unterschiedliche rechtliche Stellungen: Neben den Leuten mit römischen Bürgerrecht konnten die Griechen, *Polites*, als Mitglieder der Polisverwaltung tätig werden. Die örtliche jüdische Bevölkerung hatte hingegen weniger Rechte. Am Anfang der römischen Herrschaft hatten die Juden in Alexandria eine bessere rechtliche Stellung, weil Iulius Caesar und später Kaiser Augustus nicht nur das Beibehalten ihrer religiösen Sitten erlaubten, sondern ihnen auch Rechte zusicherten. Diese Situation änderte sich unter der Herrschaft von Caligula. Philon, der herausragende jüdische Philosoph aus Alexandria, führte eine Gesandtschaft nach Rom, um eine Stärkung der rechtlichen Lage der Juden in den Streitigkeiten mit der örtlichen griechischen Bevölkerung zu erreichen. Aber die Gesandtschaft wurde nicht angehört. Dieser Aufsatz beschäftigt sich auch mit der Frage der Tätigkeiten des Philon und mit den Möglichkeiten eines gelehrten Rabbiners in der Bewahrung seiner Identität im Synkretismus der Kulturen.

Die Vergöttlichung Caligulas durch sich selbst und die damit verbundene angeordnete Aufstellung seiner eigenen Statuen in den Synagogen führte zu schweren Konflikten mit den Juden. Die kontinuierlich wiederkehrenden Konflikte in Alexandria zwischen den Griechen und Juden löste der nächste *Princeps* anders: Claudius behandelte das Problem mit Umsicht, eines weitsichtigen Herrschers würdig. In einem Edikt verstärkte er die früheren Rechte der Juden und schickte gleichzeitig einen Brief nach Alexandria (Papyros Nr. 1912 aus London) mit dem Inhalt, dass sie mit den Streitigkeiten aufhören sollten.

Der Aufsatz zeigt weiters die unterschiedlichen rechtlichen Stellungen zwischen den Ethnien im Römischen Reich, zudem konnte durch das papyrologische Material die politische Einschätzung des Kaisers Claudius in ein neues Licht gerückt werden.

Konciliarizmus. Egy modellváltási kísérlet

1. A konciliarizmus megszületése, elméleti alapjai

1.1. A zsinati elvvel kapcsolatos kérdések

A konciliarizmus egy adott konkrét helyzet, nevezetesen az 1378-ban bekövetkezett kettős pápaválasztás és az abból születő nyugati egyházszakadás megszüntetése kapcsán vált az európai világi és egyházi történelem igen jelentős tényezőjévé. Természetesen az eszmei áramlatnak és a hozzá kapcsolódó mozgalomnak az egyház történelemében messzire nyúlnak a gyökerei. Az eszme kialakulásában több kérdéskör együttesen játszott szerepet. Az egyik az egyházi és a világi hatalom (sacerdotium és regnum) eredete és egymáshoz való viszonya. A másik kérdéscsoport a pápa személyéhez kapcsolódik: a primátus és a tévedhetetlenség. A harmadik a zsinat helye, szerepe, illetékessége az egyházon belül.

1.1.1. Sacerdotium és Regnum

A Sacerdotium és a Regnum egymáshoz való viszonyáról alkotott elképzelések és azok gyakorlati megvalósulásai igen változatos ké-

pet mutatnak. Gondoljunk az első századok keresztényüldözéseire, az egyház negyedik századi felszabadulására, majd a császári beavatkozásokra, a germán királyságokra jellemző összefonódásokra, a frankokkal kötött szövetségre, vagy az „egyszer alul – máskor felül” helyzetekre. A gyakorlati és elméleti összecsapások során a teoretikusok – érthető módon – az egészen szélsőséges nézetek megfogalmazásáig és hangoztatásáig is eljutottak. Az investitúraharc kapcsán jelentette ki 1085 körül Manegold, lautembachi szerzetes, hogy a királyi cím nem a természettől van, hanem az uralkodó a hatalmát a néptől kapja, és feladata, hogy jól kormányozzon. Ha nem jól teljesíti ezt a feladatát, a népnek joga van elbocsátani őt.¹ Aquinói Szent Tamás nem mondja ki a Manegold által megfogalmazott népfelség elvét, mert a Szentenciákról írt írásában – Pál apostolnak a Rómaiakhoz írt levele 13. fejezetére hivatkozva – kijelenti, hogy minden hatalom egy felsőbb hatalomból ered, tehát mind a lelki, mind a világi hatalom Istentől származik.² A Római levél 13. fejezetéhez írt kommentárjában is egyértelműen kijelenti, hogy „minden emberi hatalom Istentől származik.”³ A lelki és világi hatalom egymáshoz való viszonyát illetően Tamás a lelki hatalom felsőbbségét vallja abban a mértékben, amennyiben az a lelkek üdvösségének ügyéhez

¹ Vö. Manegoldi ad Gebcrhardum liber XXX. In Pertz, G. H. (szerk.): *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. Libelli de lite*. Vol. 1. Hannover, 1891. 365–366.

² „...ordo praelationis a Deo descendit...”: *Scriptum Super Sententiis*, lib. 2 d. 44 q. 2 a. 2 co.: <http://www.corpusthomisticum.org/snp2044.html>. 2009.10.21.

³ „...omnis humana potestas sit a Deo.” In *Epistola ad Romanos*, cap. 13 l. 1. In Iacobus Echard-Bernardus de Rubeis (ed.) *Divi Thomae Aquinatis Doctori Angelici Ordini Praedicatorum Opera Altera Veneta*. Tomus VI. Venetiis, 1748. 183.

tartozik.⁴ Ez az álláspont megfelel a Gelasius pápa által megfogalmazott és a középkorban általánossá vált felfogásnak,⁵ amelynek szellemében például sor került az investitúraharcra. Ez szolgáltatott ideológiai alapot III. Ince teokratikus pápaságának, és erre támaszkodva fogalmazta meg VIII. Bonifác pápa „Unam sanctam” bulláját, amely szintén a lelki hatalom elsőbbségét hangsúlyozta.⁶ Ezzel homlokegyenest ellenkező szellemiség terjedt el a 13. századi Franciaországban, ahol Fülöp királyt egy olyan politikusi vagy jogász csoport támogatta, amelynek tagjai lelkesedtek Jusztinianusz cezaropapista eszméjéért, számukra a politikai hatalom minden más fölött áll. Terjesztették az állam új, az egyháztól független (autonóm) hatalmának ideálját, és elegendő érvet nyújtottak a királynak a pápai kúriával szembeni eljárásához.⁷

⁴ „...potestas saecularis subditur spirituali sicut corpus animae.” Secunda Secundae, 60.q.6.a ad 3. In *Summa Theologica Thomas Aquinatis*. Luxembourg, 1880. I–VIII. (a továbbiakban: ST.)

⁵ Gelasius pápa levele Anasztasziosz császárhoz. In Sz. Jónás Ilona (szerk.): *Középkori egyetemes történelmi szöveggyűjtemény. Európa és Közel-Kelet IV–XV. század*. Budapest, 1999. 296.

⁶ „*Spiritualem et dignitate et nobilitate terrenam quamlibet praecellere potestatem, oportet tanto clarius nos fateri, quanto spiritualia temporalia antecellunt*”: Denzinger, Heinrich – Schönmetzer, Adolf (szerk.): *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*. Barcelona-Freiburg in Breisgau – Roma, (XXXVI. kiadás) 1976. 873. (a továbbiakban: DS)

⁷ Vö. Lortz, Joseph: *Storia della chiesa considerata in prospettiva di storia delle idee*. I. Roma, 1980. 568.

1.1.2. Primátus és tévedhetetlenség

A másik kérdéskör, ami kapcsolódik a konciliarizmus eszméjéhez a pápai primátus és tévedhetetlenség. Az egyházatyák kezdettől fogva a primátus szilárd teológiai megalapozását látták Jézus azon kijelentésében, hogy „Péter vagy, erre a sziklára építem egyházamat.”⁸ Péter és Pál apostol római működése és vértanúhalála okán általános meggyőződéssé lett, hogy Róma püspökének tanításában „par excellence” az apostoloktól áthagyományozott tanítás jelenik meg.⁹ Az apostoli hagyomány töretlen és hiánytalan megőrzése lett az igazhitőség garanciája. Az első századok gyakorlata számos példát szolgáltat arra, hogy Róma mint legfőbb fórum szerepelt, mind hitbeli, mind egyházfegyelmi kérdésekben. Zsinatok és pápák megnyilatkozásai rendszeresen megismételték a római szék elsőségéről szóló tanítást. A primátus-felfogás azonban különbözőképpen alakult nyugaton és keleten. Nyugaton a tanításbeli tekintély mellé joghatósági elsőbbség is társult. Ez talán annak tudható be, hogy a nyugati ember inkább arra hajlott, hogy az egyházban a jogi keretekkel rendelkező intézményt lássa. Ezzel szemben Keleten, ahol az emberek a világot és benne az egyházat sokkal inkább spirituálisan szemlélik, a primátust is ily módon fogták fel: lelki, tiszteletbeli elsőségként, nem jogi tartalommal bíró, felsőbb hatalomként. Tették és teszik ezt Antiochiai Szent Ignác tanítására alapozva, aki az egy-

⁸ Mt 16, 18.

⁹ Erre egy példa a „Tomus ad Flavianum” fogadtatása a Kalkhédóni zsinaton, amikor Leó pápa levelének felolvasása után a zsinat résztvevői felkiáltottak: „*Ez az atyák hite, és ez az apostolok hite. Így hisszük mindannyian. Péter szól Leó által!*” Idézi: Jedin, Hubert: *A zsinatok története*. Budapest, 1998. 31.

házat elsősorban eukarisztikus közösségnek tekinti, „melynek külső szervezete bármennyire szükséges legyen is, mégis másodrendű dolog a belső, szentségi élethez képest”.¹⁰ A Jézustól eredeztetett apostolfeljelemlést az ortodoxia csak korlátozott elsőségnek fogadja el: „*Péter mindenről számot tartozott adni apostoltársainak* (ApCsel 11,1–18).”¹¹ Ezt a gyakorlatot szinodális szellemnek nevezik, amely mind a mai napig érvényesül az ortodoxiában.

A primátussal kapcsolatos pápai felfogást az 1074 körül keletkezett és VII. Gergely pápának tulajdonított „*Dictatus Papae*”-nak nevezett irat fogalmazza meg a legmarkánsabban. A 27 kijelentés közül a 26. az, amely erre vonatkozik: „Nem tekinthető katolikusnak az, aki a római egyházzal nincs egységben”.¹² E pont tehát a katolicitás kritériumának tekinti a római egyházzal való egységet, ami egyúttal a pápának való alávetettséget is jelent. Ez logikusan következik a megelőző pontokból, amelyekben megfogalmazódik a pápa egész egyház fölötti főisége. A IV. Lateráni zsinat (1215) azt tanítja, hogy a római szék elsőége Isten akarata.¹³ Alig 100 évvel később VIII. Bonifác ennél sokkal messzebbre megy, amikor az „*Unam Sanctam*” bullában – amellet, hogy megfogalmazza az ismert tételt, miszerint az egyházon kívül sem üdvösség, sem bünbocsánat nincs,¹⁴ – leszögezi: „*Kijelentjük, kimondjuk, megállapítjuk, hogy az üdvösséghez*

¹⁰ Dr. Berki Feriz: *Az orthodox kereszténység*. Budapest, 1975. 22.

¹¹ Uo. 22–23.

¹² „*Quod catholicus non habeatur qui non concordat Romanae Ecclesiae.*” Migne, Jacques Paul: *Patrologia Latina*. http://www.documentacatholicaomnia.eu/25_10_40_Imagines.html. 148:408 2009.10.16. (a továbbiakban: PL.)

¹³ „...*disponente Domino super omnes alias ordinariae potestatis obtinet principatum, utpote mater universorum Christi fidelium et magistra...*” DS 811.

¹⁴ „...*extra quam nec salus est nec remissio peccatorum...*” DS 870.

szükséges, hogy minden emberi teremtmény alá legyen vetve a római pápának".¹⁵ Ez utóbbi kérdésben már Aquinói Szent Tamás is állást foglalt a „Contra errores Graecorum” című írásában, mikor kijelentette: „Az üdvösséghez szükséges a római pápának való alávetettség”.¹⁶

A primátussal szorosan összefügg a tévedhetetlenség is, hiszen aki hamisítatlanul őrzi az apostoli hagyományt, sőt, Krisztus helyetese a földön, az legalábbis a hit kérdéseiben, tehát korlátozottan, igényt tarthat a tévedhetetlenségre. Másképp ezt úgy fogalmazhatjuk meg, hogy részesülnie kell Krisztus isteni tévedhetetlenségéből. A dolog azonban nem ilyen egyszerű, mert az egész középkoron át tartó probléma volt, hogy ki birtokolja a tévedhetetlenséget. Tény, hogy tekintélyes egyházatyák, ha nem is a tévedhetetlenség kifejezést használták, Róma püspökének az egész egyházra vonatkozó tanítói tekintélyt tulajdonítottak.¹⁷ Az első századokban a pápák csak annak kijelentésére szorítkoztak, hogy Róma püspökének tanítását tisztelettel kell fogadni.¹⁸ A „Dictatus papae” is csak annyit fogalmaz meg a 22. pontban, hogy: „A római Egyház még soha nem tévedett, az írás tanúsága szerint örökké tévedhetetlen lesz.”¹⁹ Szent Tamás

¹⁵ DS 875.

¹⁶ „Ostenditur etiam, quod subesse Romano pontifici sit de necessitate salutis” *Contra errores Graecorum* In Iacobus Echard-Bernardus de Rubéis (ed.) *Divi Thomae Aquinatis Doctori Angelici Ordini Praedicatorum Opera Altera Veneta*. Tomus XIX. Venetiis, 1748. 25.

¹⁷ Iréncusz: *Adversus Haereses* III 3, 2; Ciprián: *Epistula* 59, 14; Jeromos: *Epistula* 15, 1; Ágoston: *Sermo* 131, 10, 10.

¹⁸ Pl. Zozimus pápának a 418. évi Karthagói zsinathoz írt levele: DS 221; *Decretum Gelasianum*: DS 353.

¹⁹ „Quod Romana Ecclesia nunquam erravit, nec in perpetuum, Scriptura testante, errabit.”: PL 148: 408.

azonban, mikor azt a kérdést fejtí ki, hogy a pápának vajon hatalmában áll-e új hitvallást megfogalmazni, már egyértelműen úgy vélekedik, hogy a római pápa a hit dolgaiban nem tévedhet.²⁰

Ugyanakkor arra is találunk példát, hogy hitbeli kérdésben valamely pápa tévtanítást fogalmazott meg, s ezért elmarasztalásban részesült. Ezzel olyan ponthoz értünk, amely szintén nagy jelentőséggel bírt a konciliarista mozgalomban: lehet-e ítékezni a pápa felett, különösen akkor, ha az nyilvánvaló eretnekségbe esik, és ha igen, ki illetékes erre? Évszázadokon át tartotta magát az a szabály, hogy „prima sedes a nemine iudicatur”.²¹ Mégis néhány esetben sor került ennek ellenkezőjére is. A 680–681-ben tartott III. Konstantinápolyi (VI. egyetemes) zsinat például elítélte Honorius pápát, aki a monotheletizmussal kapcsolatban téves tanítást fogalmazott meg.²² A zsinat határozatait, köztük Honorius elítélését II. Leó pápa (681–683) külön is megerősítette, bár más írásaiban elődjét nem eretnekséggel, csak hanyagsággal vádolja, ami a tiszta apostoli tanítás beszennyezéséhez vezetett.²³ Az eretnek pápa fölötti ítékezés lehetőségét több kora keresztény író is vallotta, és a Gratianusi dekrétum is megerősítette.²⁴ Még a középkor leghatalmasabb pápája, III. Ince is elismerte, hogy bár csak Istennek tartozik felelősséggel, ha mégis vé-

²⁰ . Vö. ST Secunda Secundae I q. 10. a.

²¹ A közelmúltban a témáról értékes disszertáció készült: Vacca, Salvatore: *Prima Sedes a nemine iudicatur. Genesi e sviluppo storico dell'assioma fino al Decreto di Graziano. Miscellanea Historiae Pontificae 61*. Roma, 1993.

²² DS 552.

²³ Vö. DS 561–563.

²⁴ „*Cunctos ipsos iudicaturus [Papa], a nemine est iudicandus: nisi deprehendatur a fide devius.*” Decretum Gratiani I. Pars Distributio. XL. c. 7. In *Decretorum canonicorum collectanea*. Antwerpen 1570. 131.

tene a hit ellen, az Egyház jogosult ítélni fölötte.²⁵ Ennek a kijelentésnek „csupán” annyi a hiányossága, hogy nem mondja meg: kit, kiket jelent az Egyház? Ezt a kérdést gondolták megválaszolni a konciliarizmus képviselői azzal, hogy ebben az esetben a zsinat jelenti az Egyházat, amely illetékes a pápa felett ítélni. Ebből a felfogásból nő ki az az egyre jobban terjedő gyakorlat, hogy a pápával szemben a zsinathoz fellebbeznek – ahogy azt majd később látni fogjuk. Ez szemben áll a gergelyi reform szellemével, amely szerint a világi uralkodóknak semmi beleszólásuk nincs sem a pápa megválasztásába, sem esetleges letételébe, mert azt kizárólag teológiai indokokkal tartották lehetségesnek.²⁶

1.1.3. A zsinati intézmény

A zsinati intézmény évezredek múlta tekintett vissza az egyházon belül, amiben valójában egy római hagyománynak az egyház gyakorlataiba való átültetését láthatjuk. A zsinat helyét és szerepét azonban az egyháznak a konciliarizmust megelőző történetében nem definiálták minden kétséget kizáróan, és pont ez a nem egészen rendezett helyzet kínált táptalajt az egymástól homlokegyenest eltérő nézetek kialakulásának és összecsapásának. A zsinat keresztény ősmintájának az apostolok által tartott tanácskozást tekintették, amelyen a mózesi

²⁵ „*In tantum enim fides mihi necessaria est, ut cum de ceteris peccatis solum Deum iudicem habeam, propter solum peccatum quod in fide committimur, ab Ecclesia iudicari*”. Sermon II. In consecratione Pontificis maximi. Sermones de diversis. PL 217. 653.

²⁶ Vö. Szuromi Szabolcs Anzelm: *Egyházi intézménytörténet*. Budapest, 2003. 110–111.

törvény megtartásáról döntöttek.²⁷ A püspökök gyűléseként definiált zsinati intézményről az egyházban a második századtól kezdődően beszélhetünk, és elsősorban egy egyháztartomány püspökeinek összejövetelét jelentette, akik valamilyen, a hittel, egyházfegyvellem kapcsolatban felvetődött kérdés megvitatására és a vita eldöntésére gyűltek össze.²⁸ A helyi, egyháztartományi, vagy a középkori germán királyságokban megrendezett nemzeti zsinatoktól meg kell különböztetni az egyetemes zsinatokat, amelyet úgy lehet meghatározni, hogy a világ püspökeinek jelentős hányada részt vesz rajta, döntéseit az egész egyház elfogadta, illetve a pápák jóváhagyták.²⁹ A 4. századtól kezdve az a közfelfogás alakul ki, hogy egy zsinat tekintélyét és az ott hozott rendelkezések kötelező erejét az adja meg, hogy a gyűlés közösségben van-e Apostoli Szentszékkel.³⁰

Nyugaton a zsinatokat illetően az ún. virágzó középkorban az a felfogás alakult ki, hogy azokat a pápának kell összehívnia, és a zsinati határozatokat neki kell jóváhagynia. Meg kell azonban jegyezni, hogy az első évezredben egészen más volt a gyakorlat. 325. és 870. között mind a nyolc egyetemes zsinatot a római császár hívta össze, és valamennyit keleten rendezték.³¹ A germán királyságokban a helyi, általában közös zsinatokat a királyok hívták össze. Így nem volt minden előzmény nélküli a konciliarizmusnak az a felfogása, hogy – különösen is, ha azt a körülmények indokolják – a világi hatalom birtokosa jogosult legyen az egyetemes zsinat összehívására.

²⁷ Lásd ApCsel 15, 1–31.

²⁸ Jedin, H.: *A zsinatok története*. 11–12.

²⁹ Vö. Jedin, H. Uo. 15.

³⁰ Vö. Erdő Péter (szerk.): *Az ókeresztény kor egyházfegyvelme*. (Ókeresztény írók V.) Budapest, 1983. 26.

³¹ Jedin 1998. 16.

A 11. századi reformpápák, különösen is VII. Gergely viszont már ragaszkodtak ahhoz, hogy a zsinatot maguk hívják össze, és az ott hozott határozatok pápai jóváhagyással és az egész egyházra vonatkozóan lépjenek érvénybe. Ez a törekvés fogalmazódik meg például a II. Miklós pápa nevéhez fűződő, a pápaválasztást szabályozó, 1059. évi lateráni zsinat határozatának megfogalmazásában: „...*ugyanazon tiszteletre méltó főpap [ti. a pápa] a pápaválasztásról apostoli tekintéllyel határozatot hozván így szólt*”³². Mintegy másfél évtizeddel később VII. Gergely a „Dictatus Papae” 16. pontjában ezt ekképpen mondja ki: „*A pápa rendelkezése nélkül zsinatot nem lehet egyetemesnek tekinteni.*”³³ A két idézett megállapítás a többi, az egyház reformját célzó határozattal együtt azt szándékolta, hogy egyre jobban megvalósítsa az egyházi élet autonómiáját, azt a lehető legnagyobb mértékben kivonja a világi befolyás alól. Ennek a törekvésnek legfontosabb eleme az volt, hogy a pápák az egyházi élet minden területét, és különösen is az egyetemes egyházat megjelenítő zsinatot a legteljesebben az ellenőrzésük alá kívánták vonni. A reformok széleskörű végrehajtása érdekében a pápák a helyi zsinatokon legátusokkal képviseltették magukat, akik a római határozatok szellemét igyekeztek átültetni a helyi gyakorlatba.³⁴ Ebben is az imént említett szándék megvalósulását kell látnunk.

³² Sz. Jónás 1999. 308. A pápaválasztás szabályozása arra is irányult, hogy a döntő szót a bíboros püspököknek adják, és csökkentik az alacsonyabb rangú klerikusok és a világiak befolyását. Ez a tendencia még jobban megerősödött az 1274. évi II. Lyoni zsinaton, amely újólag szabályozta a pápaválasztást.

³³ „*Quod nulla synodus absque praecepto eius debet generalis vocari*” PL 148: 408.

³⁴ Vö. Szuromi i. m. 100–101.

1.2. A konciliarizmus „úttörői”

Az előbb felvázolt kérdéskörök körüli bizonytalanság, illetve – különösen is a pápákat illetően – az elmélet és a gyakorlat közötti, sokszor szembeszökő ellentét volt az egyik alapja a zsinati eszme kialakulásának. A másik a már említett társadalmi szellemi háttér, amely különösen is Franciaországban uralkodott el. A teljesség igénye nélkül idézzünk néhány szerzõt, akik az elsők között fogalmazták meg a zsinati elv egyik vagy másik alaptételét. Az említett francia szellemi áramlat egyik szóvivõje Párizsi János francia domonkos volt (1255/60–1306), aki a „De potestate regia et papali” címû munkájában kifejtette a kettõs hatalomról szóló elméletét. Úgy vélte, hogy amennyiben a pápának közvetett világi hatalma van, akkor a királynak is van közvetett egyházi hatalma. Ez abban nyilvánulhat meg, hogy a király közvetett módon kiközösítheti a pápát, és õt „mellesleg” saját kezdeményezésre vagy a bíborosok által leteheti.³⁵ János tekinthetõ a konciliarizmus fõ ideológusának tartott Padovai Marsilius (1270–1342) elõfutárának. A párizsi egyetem professzora, egy idõben rektora államelméletét a „Defensor pacis” címû munkájában fogalmazta meg, amely a legnagyobb hatással volt a zsinati elvre.³⁶ Ebben megjelenik a már János által is lefektetett képviseleti elv, melynek lényege, hogy az egyház tagjai is birtokosai a hatalomnak, amit a bíborosok által végrehajtott választásban átadnak a pápának.

³⁵ Vö. Jedin, H.: *Handbuch der Kirchengeschichte*. III/2. Freiburg-Basel-Wien, 1985. 443.

³⁶ Szövegét lásd: Marsilius von Padova: *Defensor pacis*. Scholz. R. (Hrsg.): *Monumenta Germaniae Historica. Leges. Fontes iuris germanici antiqui in usum scholarum separatim editi*. Hannover, 1933.(a továbbiakban: *Def Pacis*)

Ennek megfelelően a jogokat, ha szükségesnek látják, vissza is vonhatják, például ha a pápa eretnekségbe esik, vagy kormányzása az egyház kárára van.³⁷ Marsilius az egyházat, mint az összes megkezesztelt gyülekezetét szemléli, amelyben keresztsége folytán mindenki egyenlő jogokkal rendelkezik. A papi renden belül is mindenki egyenlő, az egyház hierarchikus felépítése nem isteni rendelésű, hanem csak emberi akarat és szellem szüleménye, és az állami hivatalokhoz hasonló formában csak a béke érdekében hozták létre.³⁸

Hitbeli viták esctén vagy egy szentírási szakasz értelmének tisztázásában egy valamennyi hívő vagy megbízottaik részvételével megtartott zsinat illetékes a döntésre – véli Marsilius, amivel a zsinati elv egyik legfontosabb alapelvét fekteti le.³⁹ További, igen fontos kérdés a zsinat összehívására vonatkozó illetékesség. Marsilius ezt is a világi hatalom képviselőjének kezébe adja, kiegészítve azzal, hogy a zsinat résztvevőinek meghatározása, a zsinat levezetése, határozatainak végrehajtása is a világi hatalom képviselőjének feladata.⁴⁰ A zsinat tévedhetetlen, tartja Marsilius, amikor azt állítja, hogy csak a zsinat által adott szentírás magyarázat igaz, és azt az örök üdvösség érdekében hinni kell.⁴¹ A Marsilius által gyakran alkalmazott

³⁷ Vö. Jedin, H.: *A zsinatok története*. 69–70.

³⁸ „...non fit hoc per Deum immediate, sed per hominum voluntatem et mentem, quemadmodum officia cetera civitatis.” Def Pacis I 19, 6.

³⁹ „...ad solum generale concilium fidelium omnium vel eorum, qui omnium fidelium auctoritatem habuerint, determinacionem tantummodo pertinere.” Def Pacis II 18, 8.

⁴⁰ „...ad solius humani legislatoris fidelis superiore carentis auctoritatem pertinere ... generale concilium convocare.” Def Pacis II. Dicc XXI. Cap. 20–23.

⁴¹ „Solam divinam seu canonicam scripturam, et ad ipsam per necessitatem sequentem quamcumque ipsiusque interpretacionem ex communi concilio fidelium

„concilium generale vel fidelis legislator humanus” megfogalmazás arra enged következtetni, hogy nézete szerint a hívek összessége megegyezik a polgárok összességével, aminek következtében az egyház nem önálló entitás, hanem az állam egyik funkciójává degradálódik.⁴² Ezen az úton lehet logikus módon eljutni odáig, hogy a világi hatalom teljes felügyeletet gyakorolhasson az egyház felett. Ezt az eszmét a francia királyok magukévá is tették, ami megmutatkozott IV. Fülöp és VIII. Bonifác harcában, továbbá a pápák avignoni fogságában. Ilyen szellemi háttérrel nem meglepő, hogy amikor VIII. Bonifác 1297-ben fellép a Colonna ház bíborosai ellen, ők az egyetemes zsinathoz fellebbeznek. Fülöp király pedig azért fogatja el VIII. Bonifácot, hogy őt egy általa szándékolt zsinat elé kényszerítse.⁴³

Már a pápák avignoni fogságának idejére esik a konciliarizmus másik ideológusának, William of Ockhamnak a pápasággal és a zsinatokkal kapcsolatos írói tevékenysége. Az 1. Dialógus 5. könyvének első fejezetében felsorolja a tévedhetetlenséggel kapcsolatban fennálló nézeteket. Első és talán legfontosabb megállapítása: úgy tűnik, valamennyi keresztény véleménye szerint a keresztények összessége nem eshet eretnekségbe.⁴⁴ Ezután így folytatja: mások az egyetemes zsinatról, a római egyházzól, a bíborosok testületéről, sőt,

factam veram esse, ad eternam beatitudinem consequendam necesse credere, si alicui debite proponatur” Def Pacis III Diccio II Cap, 1.

⁴² Vö. Jedin, H.: *Handbuch der Kirchengeschichte*. III/2. 447.

⁴³ Vö. Jedin, H.: *A zsinatok története*. 70.

⁴⁴ „...omnes christiani sentire videntur quod tota multitudo Christianorum hereticari non potest” I Dial 5.1. William of Ockham: *Dialogus*. Latin Text and English Translation. edited by John Kilcullen, George Knysh, Volker Leppin, John Scott and Jan Ballweg. <http://www.britac.ac.uk/pubs/dialogus/ockdial.html>.: 2009.10.09.

vannak, akik a pápáról egyedül vélik, hogy nem eshet eretnekségbe. Ockham az 1. Dialógus 6. könyvének 13. fejezetében kijelenti: „*E szavakból pedig érthető, hogy a hittételeket illetően a zsinat felette áll a pápának, és törvényt adhat neki, és ebből az következik, hogy a hit kérdésében a zsinat joghatósággal bír a pápa felett.*”⁴⁵

A nyugati egyházszakadás megszüntetésére összehívott Konstanzi zsinat határozataiban felbukkantak olyan követelések is, amelyek már korábban, mintegy száz évvel azelőtt is elhangzottak. A Viennei zsinat (1311–12) egyházreformra vonatkozó tervei kapcsán például az ifjabb Guillaume Durand (1275–1334) követelte, hogy a reform érdekében tíz évenként tartsanak egyetemes zsinatot.⁴⁶ Ez a gondolat visszaköszön a Konstanzi zsinat „*Frequens*” kezdetű határozatában, amelyben a zsinat, mint a reform eszköze és garanciája jelenik meg. A korábbi és a későbbi reformpápák azonban egészen másképp értelmezték a reformot: a reform a korábbi rend helyreállítására irányult, a nyugati egyház megújulása után az ortodoxiával való egyesülést is beleértve.

⁴⁵ „*Ex quibus verbis colligitur quod circa articulos fidei synodus maior est papa et sibi legem potest imponere, et per consequens in causa fidei synodus iurisdictionem habet super papam.*” Ockham: I Dialogus 6.13.

⁴⁶ Durand művének címe: *Tractatus de modo concilii generalis celebrandi et de corruptelis in ecclesia reformandis.*

2. A konciliarizmus modellváltási kísérlete a 15. század első felében

2.1. A Konstanzi zsinat előzményei

A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy a konciliarizmus eszméi miként jutottak érvényre, az egyes események kapcsán mely elem került előtérbe, és próbált meg alternatívát kínálni az egyház hagyományos rendjére.

Első lépésben az egyházi reform értelmezésére kell kitérnünk. Az egyházban a kezdetektől fogva jelen volt a reform gondolata, különösen is a 9–10. századi anomáliákat követően, amelyek súlyosan érintették az egyház vezetését, rombolták tekintélyét és hitelét. Ennek a helyzetnek megoldására tettek kísérletet a 11–12. századi reformpápák II. Kelemtől (1046–1047) IX. León és VII. Gergelyen át III. Incéig (1198–1216). Akkor még nem fogalmazódott meg az a később szállóigévé vált megfogalmazás, hogy szükség van az egyház reformjára mind a főben, mind tagjaiban, de ezeknek a pápáknak intézkedéseiben tetten érhető, hogy a főben és tagokban végrehajtott reform szándéka alapul szolgál minden más reform számára.⁴⁷ A reform a 14. századig mindig a pápa által kezdeményezett és hagyományos eszközeivel (zsinati határozatok, pápai legátusok) végrehajtott reformot jelentett. IV. Fülöp és VIII. Bonifác konfliktusa, majd a pápák avignoni fogsága vetette fel először azt a problémát, hogy vajon a pápa és a pápaság, vagy a bíborosi testület képes, vagy hajlandó-e a maga és az egyház megreformálására. Így a már ismerte-

⁴⁷ A „*tam in capite quam in membris*” kifejezés Durand hivatkozott írása I. Traktatusának I. részében található.

tett szellemi háttér, vagy előkészítés nyomán vált egyre hangosabbá az a követelés, hogy a világi hatalom birtokosainak (vagy birtokosáinak⁴⁸) kezükbe kell venniük az egyház megújítását.

Ez a kérdés és az előbb említett kétség a legélesebben akkor vetődött fel, amikor 1378-ban a bíborosok – saját korábbi döntésüket felülbírálva – VI. Orbán megválasztását érvénytelennek nyilvánították és új pápát választottak. A kettős választás egy addig ismeretlen helyzetet teremtett, mivel a szakadás természete nem volt szokványos. Ebben az esetben ugyanis a keresztény világ nem valami intézményi elkülönüléssel, egy egyházzrész önállósági törekvéssel találta szembe magát. A pápa megválasztására jogosult bíborosok egy részének elfordulása a már megválasztott pápától az intézményi hatalom birtokosának személyét érintő bizonytalanságot eredményezett. Egyszerűbben kifejezve: az lett a fő probléma, vajon ki az igazi pápa? Amíg ez a kérdés nem dől el, nincs biztos, mindenki által elismert vezetője az egyháznak.

A helyzet megoldására több út is kínálkozott. Az első években az egymással rivalizáló pápák az erő útját választották: mind VII. Kelemen, mind VIII. Orbán keresztes hadjáratot szervezett a másik ellen. A próbálkozások azonban nem jártak eredménnyel. Egy másik út a zsinati megoldás volt, amelynek akadtak mind ellenzői, mind támogatói. Az ellenzők azt hozták fel érvként, hogy lehetetlen zsinatot összehívni, mert az érvényben lévő jog szerint a zsinat összehívására csak a pápa illetékes. Ugyanakkor a zsinatnak nincs határozathozó hatalma, a pápa mellett csak konzultatív szerepe van. Ráadásul a zsinat nem tévedhetetlen, csak a bíborosok testülete, mert őket a római

⁴⁸ Abban az időben Európa legnagyobb hatalommal rendelkező királyának, a francia uralkodónak.

egyházzal és az egyetemes egyházzal azonosították. Ezért az az igazi pápa, akit a bíborosok annak tartanak. A bíborosi testület viszont megosztott volt. A zsinati megoldás támogatói viszont azt hangsúlyozták, hogy nemcsak lehetséges, hanem erkölcsi kötelesség a zsinat összehívása, mert szükséghelyzet áll fenn, ezért epikeiát kell alkalmazni. Ennek értelmében el kell térni az általános szabálytól, és a zsinatot a pápánál alacsonyabb hatóság is összehívhatja. A zsinat, ha nincs pápa, vagy kétséges, vagy meghalt, hatalmát és tévedhetetlenségét közvetlenül Krisztustól kapja.

A helyzet megoldására más lehetőségek is felmerültek: a két pápa lemondása és új pápaválasztás; kompromisszum, ami abból állt volna, hogy egy pártatlan bíróság mond ítéletet, amely megfellebbezhetetlen lett volna, és amelynek döntését mindkét pápa a magára nézve kötelező erejűnek fogadta volna el; új választás megakadályozása az egyik pápa halálakor – ez nem sikerült, mikor VII. Kelemen 1394-ben meghalt; az engedelmesség megtagadásának útja, ami szintén nem vezetett sikerre; tárgyalások útja, ami ugyancsak kudarcba fulladt.

A zsinati megoldásra tett első kísérlet Pisában történt, ahol mindkét pápa bíborosai közül azok, akik megtagadták az engedelmisséget, zsinatra gyültek össze, hogy közös pápát válasszanak. A zsinat jogalapja ugyancsak bizonytalan volt, mivel legalábbis az összehívó bíborosok jogállása – egymás számára kölcsönösen – vitatható volt.⁴⁹ Ezt a bizonytalanságot valószínűleg a szakadás megszüntetésére irányuló egyező akarat szanálta, valamint az a meggyőződés, amit az 1409. március 26-án megtartott nyitóbeszédében Milánó bíboros-érseke, Pietro di Candia a bíborosi kollégiumnak a zsinat összehívására

⁴⁹ Vö. Jedin, H.: *A zsinatok története*. 72.

való jogosultságát illetően kifejtett.⁵⁰ A főpap szerint a jelenlevőket a Szentlélek kegyelme gyűjtötte egybe, és jogosan képviselik az egyetemes egyházat.⁵¹ Az egymással vitázó, az egymást eretneknek nyilvánító pápák miatt az egyházban szükséghelyzet alakult ki, a lelkek üdvének ügye veszélyben van, és a hit követelménye volt,⁵² hogy a helyzet megoldására egyetemes zsinatot hívjanak össze. Az egyház egysége érdekében készek határozottan és hatékonyan munkálkodni, ahogy azt egyebek között pl. Bernát Braunschweig és Henrik Lüneburg hercegének 1408. július 1-jén írott levelükben megfogalmazták.⁵³ A zsinat összetétele már előrevetítette a Konstanzi zsinat struktúráját: az előkészítő tárgyalások Pisában is „nationaliter”, azaz nemzetenként zajlottak, amelyek közül a bíborosi testület az egyik volt.⁵⁴ Jóllehet a bíborosok a két pápát egymással vetélkedő trónkövetelőnek tekintették, a velük szemben lefolytatott eljárásban kényesen ügyeltek a formalitások betartására, több tucat tanút hallgattak ki, akik vagy szóban vagy írásban tették meg vallomásukat. Mindkét pápát a zsinat elé idézték, és mivel ők a megjelenést megtagadták, a főpapok gyűlése megátalkodottnak nyilvánította és letette őket. Helyükbe új egyházfőt választottak a megnyitó beszédet tartó Pietro di Candia személyében, aki az V. Sándor nevet vette fel.

⁵⁰ Mansi J. D.: *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*. I.–XXXI. Firenze–Venczia, 1759–1798. XXVII. 118–120. (a továbbiakban: Mansi + kötettség)

⁵¹ „...quos in unum ad hanc sanctam Synodum et generale Concilium Spiritus S. gratia congregavit ...canonice representetis universalem Ecclesiam.” Mansi XXVII. 119.

⁵² A bíboros szavai szerint „causa fidei”.

⁵³ „...paratum promptumque animum ad sacratissimae Ecclesiasticae unitatis effectum habere, et pro ea firmiter et efficaciter operari.” Mansi XXVII. 106.

⁵⁴ Vö. Jedin, H.: *Handbuch der Kirchengeschichte*. III/2. 509.

A Pisai zsinat azonban a helyzet rendezése helyett még nagyobb megosztottságot eredményezett, mert a két rivális pápa nem vett tudomást a pisai határozatokról, és támogatóik sem hagyták magukra őket. Ezek a fejlemények még inkább felerősítették azokat a hangokat, hogy az egyházban sürgős reformokra van szükség, amelyek tartós megoldást hozhatnak a 14–15. század fordulóján kialakult helyzetre, illetve megakadályozhatnák, hogy az megismétlődjön. A pápaság körüli bizonytalanságban még inkább elterjedt az a nézet, hogy a pápa nem az egyház abszolút ura, hanem normál körülmények között a római egyház vezetője. Rendkívüli körülmények között (szakadás, eretnokség, az összegyház java elleni vétések) azonban színre lép az egyház egésze (ecclesia universalis, congregatio fidelium, corpus Christi mysticum) azzal a megindoklással, hogy ami mindenkit érint, azt mindenkinek jóvá kell hagynia. A pápa hatalmánál nagyobb az összegyház hatalma, és egyedüli birtokosa a tévedhetetlenségnek.⁵⁵

A helyzet megoldására egyetlen út kínálkozott: egy egyetemes zsinat megtartása. Mivel azonban időközben a nyugati kereszténységnek már három, egymással szembenálló pápája volt, még élesebben vetődött fel az a kérdés, hogy ki jogosult a zsinat összehívására. Ezen a ponton a pisai zsinatra úgy is lehetett tekinteni, mint olyan kísérletre, amely bíborosok kezdeményezésére jött létre, de kudarcot vallott. Ezért egy újabb zsinat összehívására a bíborosok esélytelenek lettek volna.

⁵⁵ Vö. Uo. 515.

2.2. A Konstanzi zsinat

Láttuk, hogy VII. Gergely számára nem létezett egyetemes zsinat, ha azt nem a pápa hívta össze. Gergely ezt a 11. századi reformpápákkal a háta mögött kijelenthette, nem lehetett azonban érvényt szerezni ennek az alapelvnek három, egymással vetélkedő pápa korában. A zsinat összehívásnak kérdését csak a konciliarizmus szellemében lehetett megoldani: ha a pápa nem képes, vagy nem hajlandó egyetemes zsinatot összehívni, akkor a világi hatalom képviselője illetékes az egyház általános gyűlésének összehívására. A kezdeményezést Luxemburgi Zsigmond német és magyar király ragadta magához, azonban vigyázott arra, hogy a zsinat ne a pápa (illetve pápák) akarata ellenére kerüljön összehívásra, hanem az összehívást hosszas egyeztetések előzték meg. Ezek biztosították a legnagyobb támogatással rendelkező pápa, XXIII. János, a Pisában megválasztott V. Sándor utódja együttműködését. A pápa készségét az is erősíthette, hogy a pisai vállalások értelmében 1413. április 1-jére Rómába összehívott zsinat kudarcot vallott, és Nápolyi László fenyegetése miatt az egyházfőnek el is kellett hagynia Rómát. Zsigmond nem csak a pápával, hanem az európai hatalmak vezetőivel is tárgyalt, hogy a megfelelő mértékű részvételt és így a zsinat sikerét biztosítsa.

XXIII. János tehát a maga nevében is összehívta a zsinatot, amelyet a Pisai folytatásának tekintett, és azt remélte, hogy Konstanzban szentesítik a Pisában történeteket, vagyis ő marad az egyetlen törvényes pápa.⁵⁶ Várakozásaiban azonban csalódnia kellett, mert a Konstanzi zsinat a helyzet gyökeres orvoslását tűzte ki céljául. Ezt látva János pápa 1415. március 20-ról 21-re virradó éjszaka megszökött

⁵⁶ Az összehívó bulla szövegét lásd: Mansi XXVII. 537–538.

a zsinatról, ahová később visszavitték, a pápaságra méltatlannak ítélték és letették, de a bíborosi kollégiumnak tagja maradhatott. Az összehívások kérdésében mérsékelt konciliarizmus nyilvánult meg, mivel Zsigmond ragaszkodott ahhoz, hogy mindhárom pápa összehívja a zsinatot, s ez biztosítsa az egész egyház támogatását. XII. Gergely, miután belátta, hogy elvesztette támogatottságát, a XIV. ülészakon küldöttei által 1415. július 4-én a maga nevében is összehívta a zsinatot, majd bejelentette lemondását. Ennek fejében a zsinat elismerte Gergely pápa intézkedéseinek jogszerűségét, az általa kinevezett bíborosokat pedig felvette a bíborosi testületbe.⁵⁷ XIII. Benedek távozása korántsem volt ilyen méltóságteljes. Majdnem három évig tartott, amíg sikerült a zsinatnak meggyőznie a pápát támogató országokat, hogy küldjék el képviselőiket Konstanzba, így végül Benedeket a zsinat tette le 1417. július 26-án.⁵⁸

Időközben azonban az összehívásoktól függetlenül is beindult a zsinati gépezet. XXIII. János letételét a zsinat saját teljhatalmának tudatában és kinyilvánításával hajtotta végre. Két héttel XXIII. János pápa szökése után, április 6-án elfogadták a sokat vitatott „Haec Sancta” kezdetű határozatot.⁵⁹ Ebben kimondták, hogy Konstanzban egyetemes zsinat gyűlt össze, amit Isten dicsőségére, a Szentlélekben törvényesen hívtak össze, hogy megszüntessék a fennálló szakadást, és hogy Isten egyházát egyesítsék és megreformálják főben és tagjaiban. Kijelentették, hogy a zsinat a küzdő (azaz a földi) egyhá-

⁵⁷ Mansi XXVII. 730kk. Az 1415. március 10-én kelt, Carlo Malatestának adott meghatalmazó levelet lásd: Mansi XXVII. 737–738. A lemondás aktusát és szövegét lásd: Mansi XXVII. 744–745.

⁵⁸ Mansi XXVII. 1141–1146.

⁵⁹ Szövegét lásd: Mansi XXVII. 590–591.

zat képviseli, hatalmát közvetlenül Krisztustól kapja, és a szakadás megszüntetése, és az egyház átfogó reformja tekintetében mindenki, még a pápa is engedelmességgel tartozik neki. Különösen is figyelmet érdemel az Isten egyházának „átfogó reformja” kifejezés,⁶⁰ amely sejtetni engedi azt a törekvést, ami mind ezen a zsinaton, mind pedig a későbbiekben kifejezésre jut: a zsinat feladata az egyház minden területre kiterjedő reformjának megvalósítása. A határozat a zsinati elv szellemében készült, kijelentéseit azonban az adott szükséghelyzet eredményezte, tehát nem tekinthető dogmatikai döntésnek. Minden jel arra mutat, hogy a zsinat résztvevői ezzel a határozattal nem szándékozták megváltoztatni az egyház alkotmányát, nem akarták dogmatizálni a konciliarizmust.⁶¹

A reformhatározatok kérdése azonban csaknem a zsinat szakadásához vezetett. XIII. Benedek letétele után ugyanis két nézet csapott össze: az egyik szerint azonnal meg kell választani az új pápát, és utána folytatni a reformhatározatok kidolgozását, ráhagyva azt elsősorban a már mindenki által elismert és törvényes pápára; a másik, szélsőségesebb konciliarista nézetek képviselői először az egyház reformját akarták határozatokba foglalni, s csak azután megválasztani a pápát, aki ezen megoldás támogatói szerint kötelezte volna magát a reformhatározatok végrehajtására. Ez utóbbi véleményen volt Zsigmond király is. A megoldást végül egy kompromisszum hozta meg: hozzák nyilvánosságra a reformhatározatokat, majd azonnal válasszák meg az új pápát, akit zsinati dekrétum kötelez a reformok folytatására.⁶² 1417. októberében, tehát még a választás előtt öt re-

⁶⁰ „...pro ...reformatione ecclesiae Dei in capite, et in membris”. Mansi XXVII. 590.

⁶¹ Vö. Szántó Konrád OFM: *A katolikus egyház története*. I. Budapest, 1983. 501.

⁶² Vö. Jedin, H.: *A zsinatok története* 77.

formdekrétumot fogadtak el, amelyek fő célja a jövőbeni szakadások megelőzése volt, de foglalkozott a főpapok áthelyezésének kérdésével is. A határozatok közül a jövőbeni történésekre a legnagyobb hatást a XXXIX. sessión hozott „Frequens” kezdetű határozat tette, amely „az egyetemes zsinatokat az Egyház állandó intézményévé és ezzel a pápaság feletti bizonyos ellenőrzés szerveivé tették volna”.⁶³ Ez előírta, hogy öt, utána hét év elteltével, majd tízévenként egyetemes zsinatot kell tartani. A Frequens határozat már egy radikálisabb konciliarizmust képviselt, amely az egyház addigi kormányzási gyakorlatának megváltoztatását célozta..

Külön figyelmet érdemel a pápaválasztás. A 11. és a 13. században a pápák megújító szándékú intézkedéseikkel fokozatosan a bíborosokra szűkítették azt a kört, amely illetékes a pápa megválasztásában, és egyre inkább kiszorították a kisebb klerikusokat és a laikusokat. A Konstanzi zsinat előtt és magán a zsinaton kialakult helyzet, valamint a gyűlés összetétele nem tette lehetővé ezeknek a korábbi határozatoknak figyelembevételét. A választásról nem lehetett kihagyni a „nemzetek” képviselőit, így a pápaválasztásra jogosult bíborosok mellett a nemzetek 6–6 képviselője is részt vett a konklávéban. Az öt „natio”, azaz országcsoport képviselői mellett a bíborosok testülete is egy „natio”-t alkotott, amit kétségkívül a bíborosok pápaválasztásra és a zsinatra gyakorolt befolyásának visszaszorítását jelentette.⁶⁴ V. Márton megválasztása 3 nap alatt megtörtént, és 39 év után újból egy, biztos, mindenki által elfogadott pápája volt az egy-

⁶³ Uo. Szövegét lásd: Mansi XXVII. 1159.

⁶⁴ A választás módjáról az 1417. október 30-án megtartott XL. sessio rendelkezett, szövege: Mansi XXVII. 1165–1166. A választásban résztvevők névsorát lásd Mansi XXVII. 1169–1170.

háznak. Az egyházfő rögtön a kezébe vette az irányítást, de jó diplomáciai érzékkel a zsinat addigi fő irányítóinak tanácsait is kikérte. Az újabb reformintézkedések már a pápa nevében születtek meg 1418. március 21-én. Az V. Márton által megengedett kompromisszum többek között abban fejeződött ki, hogy a dekrétumokban szerepelt a „sacro approbante Concilio” formula, amely a zsinat egyetértő jóváhagyását volt hivatva kifejezni – a pápa szándéka szerint nyilván csak a forma kedvéért. A határozatok elsősorban az egyház működésére vonatkoztak, érintették a szakadás alatt adományozott exemptiókat, felmentéseket, a papság életét, a pápai reservatiókat.⁶⁵ A pápa az egyes nemzetekkel öt éves érvénnyel megállapodásokat, konkordátumokat kötött.

A Konstanzi zsinat megoldotta az egyházszakadás problémáját, és megkísérelte az egyház átfogó reformját, amiért sokat is tett, de aminek megvalósítására már nem volt ideje. Mint mondtuk, V. Márton diplomatikusan, de egyre határozottabban vette kezébe a zsinat munkájának irányítását, és a zsinat hosszú távú hatásainak úgy gondolta elejét venni, hogy a határozatokat nem hagyta jóvá. Ebben a döntésben az a megfontolás is szerepet játszott, hogy a zsinati eszme képviselő eleve elutasítottak volna egy pápai jóváhagyást. Az egyház átfogó reformja azért sem tudott megvalósulni a zsinaton, mivel az azt szorgalmazók egymás között sem tudtak megegyezésre jutni a kérdésben.⁶⁶ A reform folytatása nagyban függött az új pápa és utódainak a „Frequens” határozathoz való hozzáállásától.⁶⁷

⁶⁵ Vö. Szántó K. i. m. I. 502.

⁶⁶ Vö. Jedin, H.: *A zsinatok története*. 1998. 78.

⁶⁷ Vö. Jedin, H.: *Handbuch der Kirchengeschichte*. III/2. 1985. 565.

2.3. A Konstanz utáni radikalizálódás és a Baseli szakadás

V. Márton pápa – nagyrészt a közvélemény nyomásának engedve – tartotta magát a „Frequens” határozathoz, és öt év múltán zsinatot hívott össze Paviába.⁶⁸ Az addig eltelt időben azonban igyekezett a korábbi pápai jogokat helyreállítani. A zsinatot viszont egy fenyegető járvány miatt át kellett helyezni Sienába⁶⁹, ahol érdemi munka nélkül, csekély látogatottság mellett és a további munkát a hét évvel azután összehívandó zsinatra hagyva a pápa feloszlatta.

A konciliarizmus teljes radikalizálódására a Baseli zsinaton került sor, amit V. Márton pápa – megint csak nem önszántából, inkább a konciliaristákkal való konfliktus elkerülése érdekében – 1431-re hívott össze. A pápa személyes képviselőjének, a zsinat feloszlátását is magába foglaló megbízatással Giuliano Cesarini bíborost jelölte ki.⁷⁰ V. Márton már nem érte meg a zsinat 1431. július 23-i megnyitását, mert ugyanazon év február 20-án meghalt. A megnyitón alig néhányan vettek részt, és mivel még ősszel is igen csekély volt a zsinat látogatottsága, ráadásul meghívták az eretneknek nyilvánított huszitákat, az új pápa, IV. Eugén (1431–1447) decemberben feloszlatta a zsinatot, és újat hívott össze 1433-ra, Bolognába.⁷¹ A zsinat az 1432. április 29-én megtartott III. sessión úgy határozott, hogy a gyűlést senki, még a pápa sem oszlathatja fel.⁷² 1432. decem-

⁶⁸ A zsinat helyszínéről az 1418. április 19-én megtartott XLIV. sessio határozott, lásd: Mansi XXVII. 1195–1196.

⁶⁹ Az áthelyezési dekrétumot lásd: Mansi XXVIII. 1059.

⁷⁰ A kinevező bullát lásd: Mansi XXIX. 11–12. Kinevezését május 30-án IV. Eugén pápa megerősítette: Mansi XXIX. 13.

⁷¹ Szántó K. i. m. 505.

⁷² Mansi XXIX. 24–27.

ber 22-én azonban a pápa megerősítette Cesarini bíboros legátusi megbízatását az eredeti, V. Márton pápa által adott fakultásokkal.⁷³ Miután a zsinat a pápát 1433. februárjában makacssággal vádolta meg, és további vádakot sorolt fel, a pápa jobbnak látta, hogy visszakozzon. 1433. június 23-án visszavonta a feloszlató határozatot, mert a kialakult politikai helyzet is ezt javallta: Zsigmond, az időközben császárrá koronázott uralkodó ezt akarta, és ezt sürgette maga Cesarini bíboros is.⁷⁴ A zsinat ráadásul eredményesen tárgyalt és egyezett meg a huszitákkal.

A zsinati elv érvényesülését jelzi az a tény, hogy a bázeli gyűlés a határozatok megszövegezésében ekként nevezte meg magát: „A Szentlélekben törvényesen összehívott, az egyetemes Egyházat képviselő szent, egyetemes bázeli zsinat”.⁷⁵ Az egyház reformja érdekében a zsinat számos határozatot hozott, amelyek közül a konciliarizmus szellemét tükrözte az, ami előírta, hogy bizonyos szabályos időközönként tartományi és egyházmegyei zsinatokat kell tartani.⁷⁶ A határozatok végrehajtására azonban nem került sor, ráadásul számos további olyan határozat született, amellyel a zsinat saját hatalmát akarta növelni, ugyanakkor a pápát és a pápai kúriát „meg akarták rendszabályozni”.

Ez a kijelentés egy kissé bővebb kifejtést igényel. Konstanzban a konciliarizmus elsősorban abban jutott kifejezésre, hogy mivel nem volt meg az a vitathatatlan személy, aki jogosult lett volna zsinat

⁷³ Mansi XXIX. 578.

⁷⁴ A levelet lásd Mansi XXIX. 579–580.

⁷⁵ „*Sacrosancta Generalis Synodus Basiliensis, in Spiritu sancto legitime congregata, universalem Ecclesiam representans*” Mansi XXIX. passim.

⁷⁶ XV. sessio. Mansi XXIX. 74 skk.

összehívására, és elég támogatottsággal bírt volna a szükséges reformok megfogalmazásához és végrehajtásához, a kezdeményező szerepet egy világi uralkodó (Zsigmond) vállalta fel, majd a fontosabb reformhatározatokat a zsinat fogalmazta meg és hagyta jóvá. Egyúttal törekvés is volt arra, hogy a zsinat ténylegesen a pápa fölé helyezze magát, de ez csak részben járt sikerrel. Az ott elfogadott „Frequens” határozat csak előkészítette a talajt a későbbi radikalizálódási folyamathoz.

A bázeli radikalizálódás alatt több dolgot kell érteni. A zsinat idején egyetlen, mindenki által elfogadott pápája volt az egyháznak, s amikor Eugén pápa (egyébként nem túl bölcs döntésével) 1431. decemberében feloszlatta a gyűlést, az a pápai rendelkezésről nem vett tudomást, és önálló, a pápával szembehelyezkedő munkálkodásba fogott. Ennek egyik jele volt, hogy az 1432. február 15-én megtartott II. sessio kimondta a zsinat törvényességét. Maga a pápai küldött sem értett egyet a feloszlatással, és sürgette annak visszavonását. A helyzet jobb megértése érdekében meg kell jegyezni, hogy a zsinaton részvevő bíborosok túlnyomó többsége is a zsinat folytatása mellett foglalt állást. A pápával való szembehelyezkedés további jele például az az 1432. júniusi, IV. ülésen hozott határozat, amely kimondta, hogy ha a zsinat idején széküresedés következik be, akkor a pápa utódját a zsinatnak kell megválasztania, és megtiltotta, hogy másuttartsák meg a választást.⁷⁷ A pápaválasztás részletes sza-

⁷⁷ „...haec sancta Synodus statuit, decernit, atque diffinit, quod in eventum vacationis sedis Apostolicae, hoc sacro Generali durante Concilio, electio summi pontificis in loco illius sacri Concilii fiat, et interdicat ne alibi celebretur.” Mansi XXIX. 32. Az 1432. novemberében tartott VII. sessió erről külön is határozottak: Mansi XXIX. 42. skk.

bályozását az 1436. március végén megtartott XXIII. sessio alkotta meg.⁷⁸ A zsinat és a pápa tehát szembekerült egymással, ami miatt a zsinat további sorsa lényegében az államok politikájától függött.⁷⁹

A politikától való függést erősítette a zsinat összetétele is. Baselben még inkább, mint Konstanzban igen erős volt a helyettesek és a doktorok, egyszóval a laikusok részvétele, akik a zsinatra való bejutással együtt szavazati jogot is kaptak. A zsinat munkáját egy irányító főbizottság vezette. „Ügymenetében a zsinat egy modern parlamenthez hasonlított, egyébként azzal a tendenciával, hogy egyre több ügyet magához vonjon, és ezzel átvegye az egyház tényleges vezetését” – válaszolja a helyzetet Hubert Jedin.⁸⁰ Egy példa: Az 1436. december 5-i szavazásnál a püspökök száma kevesebbet tett ki, mint az összes résztvevő egytizedét.⁸¹

Ez utóbbi megállapításhoz kapcsolódik a radikalizálódásnak egy további ismérve: a zsinat kezdett „pápaként” cselekedni, „kezdett úgy viselkedni, mint az egyház legmagasabb bírói és kormányzati szerve. Hatóságokat és tisztviselői kart állított fel, pereket indított, javadalmakat adományozott, és búcsúkat engedélyezett.”⁸² Mérföldkőnek tekinthető az 1433. július 13-án, a XII. ünnepélyes ülésen elfogadott választási dekrétum, amely az egyházmegyékre és a kolostorokra vonatkozóan megszüntette a pápai reservatiókat, azaz a betöltési jogot, és a korábbi gyakorlatnak megfelelően az illetékes testülettel való betöltést rendelte el. Minden pápanak hivatalba lépésekor esküt

⁷⁸ Mansi XXIX. 110kk.

⁷⁹ Vö. Jedin, H.: *Handbuch der Kirchengeschichte*. III/2. 575.

⁸⁰ Jedin, H.: *A zsinatok története*. 83.

⁸¹ Ua.

⁸² Ua.

kellett volna tennie erre a határozatra.⁸³ Még ha ezen a téren bőven voltak is visszaélések, különösen az avignoni korban azáltal, hogy a pápák egyre több javadalom betöltését saját hatáskörbe vontak, a rendelkezés célja a pápák egy nagyon régi és a primátusi jogok körébe tartozó gyakorlatának megszüntetése volt. Ha csak ezt az egy rendelkezést tekintjük, akkor is nyilvánvalóvá válik a zsinatiak szándéka: az egyház legfőbb vezető szervévé kívántak emelkedni, és a pápának nem szántak más szerepet, mint hogy végrehajtsa az egyház „parlamentjének” döntéseit. E tendenciának egyik első megnyilvánulása volt, hogy már az 1432. novemberi VII. sessió elhatározta: a pápa nem rendelkezik a bíborosok javadalmai felett.⁸⁴

A végleges szakadás az unió tárgyalások kapcsán következett be, mivel a bázeliak nem fogadták el a zsinat áthelyezését Ferrarába, hanem tovább folytatták a zsinati elv gyakorlatba való átültetését. Már az 1432. február 15-én megtartott II. sessió kimondta, hogy a zsinat törvényesen gyűlt össze, hatalmát közvetlenül Krisztustól kapja, és a hit, a szakadás megszüntetése és az egyház reformja ügyében fölötte áll a pápának, továbbá hogy mindenki, a pápa is engedelmességgel tartozik.⁸⁵ Ugyanezt újból megerősítették az 1434. június 26-án tartott XVIII. ülésen is.⁸⁶ A csúcspont az 1439. május 16-án tartott XXXIII. sessio volt, amelyen hittétellé (*veritas fidei*) nyilvánították az alábbi három tanítást: 1. a zsinat fölötte áll a pápának és minden más hatalomnak; 2. a pápa a zsinat beleegyezése

⁸³ „*Quanto Romanus pontifex etc., juret etiam praesens decretum efficaciter observare*” Mansi XXIX. 55.

⁸⁴ Mansi XXIX. 43.

⁸⁵ Mansi XXIX. 21–22.

⁸⁶ Mansi XXIX. 91.

nélkül a gyűlést nem oszthatja fel, nem hosszabbíthatja meg és nem helyezheti át; 3. aki az előző két igazságot nem fogadja el, eretneknek minősül.⁸⁷ IV. Eugén pápa ezeket a „dogmákat” természetesen nem fogadta el, ezért a zsinat az 1439. június 25-i XXXIV. ülésen eretneknek nyilvánította őt és hivatalától megfosztotta.⁸⁸ Helyébe 1439. november 5-én Savoyai Amadé személyében ellenpápát választott, aki a Félix nevet vette fel. Míg tehát Konstanzban a zsinati eszme a szakadás megszüntetéséhez járult hozzá, Bázelen egy újabb szakadáshoz vezetett. „Ez volt a zsinat legnagyobb hibája” – véli H. Jedin.⁸⁹ A helyzet radikalizálódása sorra a törvényes pápa mellé állította Bazel támogatóit, vagy a semlegesség álláspontjára helyezkedő országokat. A zsinatnak a korábban említett törekvése, nevezetesen, hogy az egyház „parlamentjeként” a pápának végrehajtó szerepet szánjon, Félix ellenpápa megválasztása után egészen nyilvánvalóvá vált. A választás és a pápa hivatalba lépése után ugyanis a zsinati határozatokat nem – mint az pl. Konstanzban V. Márton megválasztása után történt – a pápa nevében adták ki, hanem továbbra is a zsinat volt a dokumentumok auctora, amely így hangzott: „*Sacrosancta Generalis Synodus Basileensis, in Spiritu Sancto legitime congregata, universalem Ecclesiam repraesentans, ad perpetuam rei memoriam*”. Példaként említsük meg, hogy az 1440. augusztus 4-én megtartott XLII. sessió a gyűlés rendelkezett a pápa javadalmazásáról,⁹⁰ az 1441. július 1-jén tartott XLIII. ülésen pedig

⁸⁷ Mansi XXIX. 178–179.

⁸⁸ Mansi XXIX. 179–181.

⁸⁹ Jedin, H.: *A zsinatok története*. 85.

⁹⁰ Mansi XXIX. 207–211.

elrendelték az egész egyházra vonatkozóan, hogy július 2-án ünnepeljék meg Szűz Mária látogatásának (Visitatio) ünnepét.⁹¹

Az ellenpápa. V. Félix 1449. április 7-én bejelentett lemondásával a zsinat gyakorlatilag véget ért, jóllehet formálisan nem zárták be. A zsinati eszme pedig tovább élt. Ennek egyik fő oka az volt, hogy a kor gondolkodásában zsinat intézménye és az egyház reformja elválaszthatatlanul összekapcsolódott egymással. A mérsékelt konciliarizmus egyetemi oktatás tárgyává vált, és megőrizte aktualitását a reneszánsz pápák idején is, mivel az egyháznak olyan régen emlegetett és követelt reformját ők sem hajtották végre. A pápák ellenérzéssel viseltettek a zsinat gondolatával szemben, mivel a 15. században a zsinattal való fenyegetőzés a politika eszközüvé vált, amivel egy-egy adott helyzetben az uralkodók éltek is. Ezen érzés „számlájára írható, hogy a reformáció 16. századi kirobbanásakor nem ült össze idejekorán az egyetemes zsinat, hogy eloszlassa a nézeteltéréseket, illetve véghezvigye a nyomatékosan követelt reformokat”.⁹²

„A pápaságnak a zsinati elmélet által okozott krízist ugyan sikerült legyőznie, de a harcban őt is nagy károsodás érte. Angliában és Franciaországban megerősödött az államegyházi irányzat, Németországban szintén nőtt a fejedelmek egyház feletti hatalma, mely szükségyszerű előfeltétele volt a reformáció gőzelmének. A kettős pápaválasztással kezdődött nagy egyházszakadásból eredt bázeli szakadás tovább gyengítette az egyházat, elodázta a reformokat, és előkészítette az újkor nagy vallási forradalmát, a reformációt.” – összegez Szántó Konrád.⁹³ A pápaságnak e harcban sikerült megőriznie azt

⁹¹ Mansi XXIX. 211–213.

⁹² Franzen, August: *Kis egyháztörténet*. Szeged, 1998. 246.

⁹³ Szántó K. i. m. 509.

az egyházmodell, amelyet nyugaton kezdetektől fogva vallottak: az egyházat Krisztus alapította, az apostolok és különösen is Péter szolgálatára építette, és az ő akarata szerint hierarchikus, nem pedig demokratikus felépítésű. A reformáció megmutatta, mekkora árat kellett fizetnie ezért a nyugati egyháznak.

Konziliarismus – Versuch einer Änderung der Kirchenstruktur (Resümee)

Nach der Auffassung des Mittelalters sind alle Menschen Mitglieder der Kirche, und die christlichen Fürsten haben eine besondere Verantwortung für den Schutz der Kirche, für die Ausbreitung und die Integrität des Glaubens. Staat und Kirche bilden die zwei Seiten einer einzigen Entität. Die Frage, ob die zwei Seiten gleichgesetzt oder eine der anderen unterstellt ist, wurde in den verschiedenen Zeitaltern unterschiedlich beantwortet. Eine dieser Antworten ist der Konziliarismus.

Im ersten Teil des Artikels werden drei, für den Konziliarismus grundlegende Elemente dargestellt. Erstens wird das Verhältnis zwischen der kirchlichen und der weltlichen Macht (Sacerdotium und Regnum) behandelt. Dabei kommt dem Ursprung dieser Mächte eine besondere Bedeutung zu. Zweitens werden der Primat und die dazugehörige Unfehlbarkeit geprüft. Im Verlauf der Jahrhunderte wurden beide in verschiedenen Weisen aufgefasst. Eine der wichtigsten Fragen des Artikels ist, ob man über den Papst urteilen kann, falls er im Irrglauben ist, oder ein unsittliches Leben führt? Das dritte Thema ist das der Konzilien. Neben der historischen Entwicklung dieser Institution werden die folgenden Problemen erörtert: Einberufung der Synode, ihre Befugnisse, die bindende Wirkung der Dekrete. Im Weiteren beschäftigt sich der Artikel mit der Situation der Kirche und der Gesellschaft zwischen dem 11. und 13. Jahrhundert, und es werden einige Wegbereiter des Konziliarismus vorgestellt: Johannes von Paris, Marsilius von Padua und Wilhelm von Ockham.

Im zweiten Hauptteil des Artikels geht es zunächst um die Vorgeschichte des Konzils von Konstanz. Danach wird der Verlauf des Konzils dargestellt: die Ein-

berufung, die Zusammensetzung, die Arbeitsweise und das Verhältnis von Papst Martin V. zur Synode.

Zum Schluss befasst sich der Artikel mit der Radikalisierung der konziliaren Bewegung, die vor allem im Basler Konzil zum Ausdruck gekommen ist. Es werden die Momente gesammelt auf deren Grund man behaupten kann, dass auf der Synode der radikale Konziliarismus überhand genommen hat. Es wird auch aufgezeigt, dass dieser Prozess der Erneuerung und der Reform der Kirche kaum gedient hat.

Szabó Tamás József

A szentgotthárdi ciszterci monostor alapításának néhány kérdése

A 11–13. század korszakváltásnak tekinthető a nyugati szerzetesség történetében. Az addig egyedüli bencés rend mellett új közösségek jelentek meg. Ezek egy része a benedeki regula szerint, megújult szellemben kívánt élni, mások, mint például a premontreiek, vagy a domonkosok közösségi és egyéni életüket Szent Ágoston regulája szerint szervezték. A monasztikus élet mellett megjelentek a városi életet, a lelkipasztorkodást is felvállaló közösségek, illetve a koldulórendek.

A bencés szellemben megújult szerzetesrendek közül az első a cisztercieké volt. Lékai Lajos a rend történetét ismertető művében nem a Cluny reform hanyatlásában, elerőtlenedésében látja az új monasztikus közösség megszületésének okát, hanem inkább abban, hogy a bencések nem észlelték és nem követték a társadalomban végbemelő változásokat.¹ Török József szerint is hiba lenne a ciszterci rend alapítását csak a bencésekkel szembeállítva értékelni, mert ez megfosztaná a rendet az eredetiségétől, és a bencés rendről alkotott képet is eltorzítaná.² Róbert francia apát 1098-ban Burgundiában Cîteaux néven új monostort alapított, amelyben a megújított bencés

¹ Lékai Lajos: *A ciszterciek. Eszmény és valóság*. Budapest, 1991. 15.

² Lásd Török József: *Egyetemes egyháztörténelem*. II. Budapest, 1999. 12.

szellemet kívánta meghonosítani. Az új rend Cîteaux latin neve, Cistercium után a ciszterci nevet kapta. A Regula mellé Harding Szent István összeállította a ciszterciek összetartását szolgáló Charta Caritatis-t. A Charta 3. pontjában fogalmazódik meg legfőbb célkitűzésük: „Szent Benedek Reguláját mindenben úgy tartásák meg, ahogy azt az Újmonostorban [=Cîteaux] megtartják.”³ Ennek ellenére – élve a Regula 73. fejezetében foglaltakkal, miszerint: „Ez a Regula nem foglalja magában a tökéletesség minden szabályát” – főleg jogalkotásukban szabadon egészítették ki a Benedek által leírtakat.⁴ A rend gyors elterjedéséhez nagyban hozzájárult Clairvaux apátja, Bernát, és elsősorban az ő hatásának⁵ köszönhető, hogy a 12. század folyamán több száz monostor létesült, vagy csatlakozott a ciszterciek családjához, így az apátságok száma a 13. század közepén 647 volt.⁶

A szerzetesek a Regula szerinti monasztikus élet mellett, vagy inkább részeként kiterjedt mezőgazdasági tevékenységet folytattak, és nem csak a hozzájuk tartozó földművelő réteggel munkáltatták meg a földet, hanem maguk a szerzetesek is végeztek kétféle munkát, mindenekelőtt az ún. „conversus”-ok, vagyis munkástestvérek. Ezzel megvalósították egyik alaptörekvésüket: az imádság és a munka összhangjának helyreállítását. Többnyire addig megművelten területeken, általában völgyekben, folyók mellé telepedtek meg, amit a rend 1134. évi szabályzata ekképpen határozott meg: „Egyetlen

³ A Charta szövegváltozatai közül az ún. „Charta caritatis posterior”-t Lékai szerint idézzük. Lékai Lajos i. m. 428–432.

⁴ Vö. Keglevich Kristóf: A ciszterci nagykáptalan és a magyar apátságok a középkorban. In *Magyar egyháztörténeti vázlatok*. 2008. 1–2. sz. 10. A cikk röviden ismerteti a Charta genesisét és változatait is.

⁵ Erről lásd pl. Török i. m. II. 22–34.

⁶ Lékai i. m. 55.

kolostor se épüljön városokban, várakban, külvárosokban, csakis az emberekről távoli, kevéssé látogatott helyen.”⁷ Mezőgazdasági tevékenységükkel az ugar feltörésén és megművelésén túl a saját függetlenségüket is biztosítani szándékoztak.⁸

Az említett gyors elterjedést nem csak az akkori Franciaország, hanem egész Európa területére kell érteni. Ezért nem meglepő, hogy még Szent Bernát életében Magyarországra is eljutottak a rend tagjai. Az első alapítás 1142-ben történt: II. Géza király kezdeményezésére heiligenkreuzi szerzetesek a mai Bátaszék mellett fekvő Cikádoron telepedtek meg. Ez a kolostor mintegy negyven évig az egyetlen alapítás volt. III. Béla királynak köszönhetően létesültek egymás után újabb monostorok, az első, a Maros-menti Egres kivételével földrajzi elhelyezkedésüket tekintve elsősorban a Dunántúlon: Zirc, Szentgotthárd, Pilis. A monostorokat – Cikádortól és az akkor általános közép-európai gyakorlattól eltérően – Franciaországból alapították. Ennek feltehetőleg az volt az oka, hogy a király francia orientációjú politikát folytatott, és mindkét felesége francia volt.⁹ A magyar kolostoralapítások egyébként is királyi kezdeményezésre történtek, vagy legalábbis kimutatható az uralkodó hatása.¹⁰

⁷ A ciszterci rend 1134. évi káptalanjának szabályzata. In Sz. Jónás Ilona (szerk.): *Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. Budapest, 1999. 287.

⁸ Kalász Elck: *A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban*. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 5.) Budapest, 1932. 97.

⁹ Valter Ilona: Szentgotthárd története a mohácsi vészig. In Kuntár Lajos – Szabó László (szerk.): *Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok*. Szombathely, 1981. 38.

¹⁰ Koszta László: A ciszterci rend története Magyarországon kolostoraik alapítása idején. 1142–1270. In *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 5. 1993. 1–2. sz. 119.

Szentgotthárdot tekintve első kérdésként merül fel az alapítás éve. A szakirodalomban általában két dátum szerepel: 1183 és 1184. Az ezzel kapcsolatos bizonytalanságot Kalász Elek idézett művében osztja el, aki a rendi évkönyvekben talált adatok alapján különbséget tesz az alapítás és a benépesítés között. Az alapításhoz tartozik az alapítólevél kiadása, az új monostor helyének kijelölése, birtokokkal való ellátása és a szerzetesi élet megkezdéséhez elengedhetetlenül szükséges épületek felépítése. Erről – az első időktől eltekintve, amikor maguk a szerzetesek kezdeményezték új monostorok létesítését – az alapítani szándékozó egyházi vagy világi személy gondoskodott. Egy második lépésben, ami akár 1–2 év elteltével is történhetett, került sor a szerzetesek beköltözésére, amit Kalász Elek telepítésnek, vagy benépesítésnek nevez.¹¹ Ugyanebben az értelemben ír Zlinszkyné Sternegg Mária: „*A királyi alapítás éve 118, a ciszterci rend az új települést 1184-ben népesítette be.*”¹²

Amikor 1183-ban a ciszterci rend legfőbb vezetője III. Béla udvarában járt, hogy a megözvegyült király második házasságának előkészítéséről tárgyaljon, az uralkodó oklevelet adott át nekik, amelyben garantálta a már meglévő és a jövőben alapítandó monostorok számára azt a szabadságot, amelyet a franciaországiak is élveztek.¹³ A királyi alapítólevél nem maradt fenn az utókor számára, de több, más, későbbi oklevélből egyértelműen igazolható, hogy az

¹¹ Kalász i. m. 10–11.

¹² Zlinszkyné Sternegg Mária: A szentgotthárdi ciszterci apátság története és művészeti emlékei (1183–1878). In Kuntár Lajos – Szabó László (szerk.): i. m. 365.

¹³ Valter i. m. 39.

alapító III. Béla király volt, és hogy az első szerzetesek a franciaországi Trois Fontaines-ből érkeztek.¹⁴

Ezek után az apátság jogi helyzetét tekintjük át, amit több szempontból történő vizsgálatot jelent: a renden belüli és a renden kívüli jogállást. A monostorok renden belüli helyzetét a ciszterciek belső szabályozása határozta meg, és természetesen Szentgotthárdra is ez volt érvényben. A Charta Caritatis szerint az egyes monostorok a Chartában foglalt keretek között széleskörű önállóságot élveznek. Például a 6. pont kimondja, hogy: „Az »Újmonostor« [=Cîteaux] apátja is óvakodjék attól, hogy annak a helynek az ügyeiben, ahová érkezett, bármit is tegyen, rendeljen vagy valamihez hozzányúljon az ottani apát vagy a testvérek akarata ellenére.” Az önállóságot azonban a Charta egyes területeken korlátozza. Az 5. pont például közvetlenül azt tartalmazza, hogy a cîteaux-i apát valamennyi monostorban vizitációs joggal rendelkezik. A 12. pont az apátok számára kötelező jelleggel írja elő, hogy évenként vegyenek részt a cîteaux-i egyetemes káptalanon, akit pedig testi betegség sújt, az küldjön képviselőt maga helyett.¹⁵ Betegség vagy a távolmaradásra kapott külön engedély kivételével az érintett „a következő káptalanon vétkéért kérjen bocsánatot, és szigorú megtorlás nélkül ne maradjon” – hangzik a 12. pont rendelkezése. A középkor folyamán ezt a határozatot a szentgotthárdi apát ellen többször is foganatosítani kellett. 1199-ben az apát nem vett részt a káptalanon.¹⁶ Majd egy évszázaddal később

¹⁴ *Chronicon breve ad Sanctam Crucem in Austria et ad St. Gotthardum in Ungaria.* s.l. 1834. 7. (a továbbiakban *Chronicon.*)

¹⁵ A magyar apátoknak a nagy távolság miatt 1202-től kezdve biztosan három évente kellett részt venniük a káptalanon. Vö. Keglevich i. m. 22.

¹⁶ Uo. A távolmaradás okát a rendelkezésemre álló anyagban nem találtam meg.

az apátot, „*aki sem 1275-ben (látogatása ekkor lett volna esedékes), sem az ezt követő évben, 1276-ban nem volt jelen a nagykáptalanon, ezért és egyéb vétségeiért megfosztották apáti méltóságától.*”¹⁷ 1272-ben viszont a szentgotthárdi apátot hatalmazták fel arra, hogy ha a 10 éve hivatalban lévő ercsi apátnak nincs komoly mentsége, amiért eddig mindig hiányzott, tegye le őt hivatalából.¹⁸

A monostorok önállóságának korlátot állít Charta 3. pontja is, amely a liturgia végzésének rendjét kötelező jelleggel írja elő: „*S mivelhogy mi a közülük való és hozzánk érkező minden szerzetest befogadunk kolostorainkba, és ők is hasonlóképpen a mieinket a saját kolostoraikba, ezért úgy látszik nekünk megfelelőnek, és úgy is határozunk, hogy szokásainkat, énekeinket, valamit a nappali és az éjjeli imaórákat tartalmazó, továbbá a szentmisékhez szükséges minden könyvüket az Újmonostorban található könyvek és szokások szerint alkítsák és birtokolják, hogy cselekedeteinkben semmi egyenetlenség ne legyen, hanem egyazon szeretetben, egyazon Regula alapján és hasonló szokások szerint éljünk.*” Látható, hogy a Charta megalkotóját a külső és a belső egység megteremtésének és megtartásának szándéka vezette. Erre annál is inkább szükség volt, mert a ciszterci rend korai története is már szolgáltat példát arra, hogy a rend egységének komoly szakítópróbákat kellett kiállnia.¹⁹

Egy újabb, ugyancsak korlátozó rendelkezés, a 4. pont már a monostorok renden kívüli jogállását érinti: „*Rendünknek egyetlen közös-*

Valter Hona szerint a káptalan által kiszabott büntetés végrehajtásával az egresi apátot bízták meg. Valter i. m. 64.

¹⁷ Keglevich i. m. 23.

¹⁸ Ua.

¹⁹ Vö. Lékai i. m. 56–59, illetve 76. skk.

sége vagy személye se merészeljen a maga számára a Rend közös határozatai ellen bárkitől is privilégiumokat kérni, vagy ha ilyet nyert, azt bármi módon is megtartani.” E ponton nyeri el jelentőségét az a korábban említett tény, hogy III. Béla király a ciszterci rend legfőbb vezetőinek 1183. évi látogatása alkalmából – nyilvánvalóan beleegyezésükkel – olyan oklevelet bocsátott ki, amellyel a már meglévő és a jövődöbéli apátságoknak a franciaországihoz hasonló szabadságot biztosít. Ugyanakkor minden, a királyi alapítású monostor is *„függött az illetékes egyházi és világi ... felsőségektől, és köteles volt az e függőségi viszonyból eredő terhek viselésére.*”²⁰ Az alapítással kapcsolatban a Charta bevezetője előírja, hogy *„semmiképpen se alapítsanak egyetlen püspök egyházmegyéjében se apátságot, mielőtt a cîteaux-i apátság és a többi belőle származó apátságok között létrejött, írásba foglalt és megerősített határozatot²¹ a püspök jóvá nem hagyja, meg nem erősíti, hogy a főpásztor és a szerzetesek között a súrlódást elkerüljék.*” Ez minden bizonnyal a rendi előljáróság 1183. évi magyarországi látogatása kapcsán megtörtént, és az új alapítás így a területileg illetékes győri püspök egyházi joghatósága alá került. Hamarosan azonban egy III. Lucius pápa által 1185-ben kiadott kiváltságlevél ezt a joghatóságot erősen korlátozta. E ponton ellentmondás mutatkozik a vonatkozó szakirodalomban. Zlinszkyné Sternegg Mária – mielőtt felsorolná a monostornak adott kiváltságokat – kijelenti, hogy: *„A kiváltságlevél kivette a szentgotthárdi apátságot a püspök fennhatósága alól és közvetlenül a Szentszéknek rendelte alá.*”²² Kalász Elek viszont nem beszél a Szentszéknek való

²⁰ Valter i. m. 60.

²¹ Ez alatt nyilván a Charta Caritativát kell érteni.

²² Zlinszkyné Sternegg Mária i. m. 365.

közvetlen alávetettségről, hanem annyit jegyez meg, hogy a kiváltságlevél a püspök joghatóságát erősen korlátozta, pl. tiszteletben kellett tartania a már meglévő kiváltságokat, nem avatkozhatott be az apátválasztásba, nem bíraskodhatott a monostor tagjai és népe felett és nem szedhetett tizedet.²³ Mindezeket a privilégiumokat erősítette meg III. Orbán pápa 1187. évi oklevele, amelyről a későbbiekben még szó esik.

Az apátság egyházi jogállását érintő kérdés a pornói apátsághoz való viszonya is. Erről szintén megoszlik a szakemberek véleménye. Zlinszkyné Sternegg Mária tényként közli, hogy a szentgotthárdi apátság olyan rohamos fejlődésnek indult, hogy 1219-ben leányapátságot tudtak létesíteni Pornón.²⁴ Ezzel a Szerző talán teljesülni látja a Charta Caritatis 11. pontját, miszerint: „*Ha pedig monostoraik valamelyike Isten kegyelméből úgy meggyarapodik, hogy másik monostort is létesíthet, akkor azt a rendelkezést tartsák meg, amely mi megtartunk testvéreink között...*”. Ennek értelmében tehát nagyobb létszámú monostoroknak lehetőségük van leánymonostor(ok) alapítására. Ezzel szemben Valter Ilona kétségbe vonja a korábbi szakirodalomnak azt a nagyjából egybehangzó meggyőződését, hogy Pornót Szentgotthárdról alapították volna. Két korabeli oklevél elemzése által valószínűsíti, hogy „*a pornói apátság benépesítése nem egyértelműen Szentgotthárd feladata volt, hiszen egy 1219 előtt meglévő monostor fölött gyakorolta a későbbiekben az anyaapáti jogokat és*

²³ Kalász i. m. 32–33.

²⁴ Zlinszkyné Sternegg Mária i. m. 366. Ugyanezt állítja pl. Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.* (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae I.) München, 1973. 77.

kötelességeket.”²⁵ A Szerző véleménye szerint az történt, ami másutt is előfordult: egy már létező, nyilvánvalóan bencés-rendi kolostor csatlakozott a ciszterci rend családjához. Ugyanebben az értelemben ír Hervay F. Levente: „1234-ben a szentgotthárdi apát, aki már 1221-ben megkapta a Ják-nembeli Csépán fia Istvántól, szentgotthárdi szerzetesétől, a pornói monostor kegyuraságát, szerzeteseket és apátokat tudott oda küldeni.”²⁶ Kalász Elek is egy már létező monostor benépesítéséről ír.²⁷ Koszta László szintén a „rendnek átadott pornói bencés” apátságról beszél.²⁸ A pornói apátság alapításának éve körüli bizonytalanságról, és a bizonytalanság elosztatásának kísérletéről Horváth Ernő könyvében találunk fejtegetéseket. Ő az 1219. évet tartja a legvalószínűbbnek, és szintén egy már létező monostor bekebelezéséről ír: „A ciszterci rend 1219. évi általános (nagy-) káptalanjának XXXII. statútuma a zirci, a reini és heiligenkreuzi apátokat bizza meg a Szent Margitról nevezett pornói monostornak a szentgotthárdi apátság alá való vetésével és a rend monostorai közé való bekebelezésével.”²⁹ Ez mindenképpen arra enged következtetni, hogy a szentgotthárdi apátság olyan gyors fejlődésnek indult, hogy az alapítástól számított ötven éven belül már anyaapátsággént működhetett. Új alapításhoz a rend szabályai értelmében az anyaapátságban legalább 60 rendtagnak kellett élnie.³⁰ Az előzőkből kitűnik,

²⁵ Valter i. m. 62.

²⁶ Hervay F. Levente: A ciszterci rend története Magyarországon. In Lékai i. m. 470–492.

²⁷ Kalász i. m. 124.

²⁸ Koszta i. m. 118.

²⁹ Horváth Ernő: *A pornói apátság története*. Pécs, 1930. 12–13.

³⁰ Kalász i. m. 124.

hogy a történészek többsége azon a véleményen van, hogy Szentgotthárd egy már létező apátságként vette át Pornót.

A szentgotthárdi apátság nem csupán létszámban, hanem tekintélyben is gyors növekedést mutatott. Keglevich Kristóf idézett tanulmányában kitér arra, hogy az 1215. évi Lateráni Zsinat 12. kánonja a bencés rend számára reformokat írt elő, többek között ciszterci mintára egyháztartományonként káptalanokat kellett tartaniuk. Ehhez a környékbeli ciszterci apátokat kellett segítségül hívniuk. „1217-ben Kapornakon meg is valósult egy ilyen tartományi káptalan István szentgotthárdi és Róbert pilisi apát közreműködésével” – írja a Szerző, aki e ténynek levéltári forrását nem ismeri.³¹ A név hasonló hangzása (Pokornik – Kapornak) és a többi adat egybeesése arra enged következtetni, hogy ezt az eseményt örökíti meg a Chroniconban a 1217. évre vonatkozó bejegyzés, miszerint I. István apát a Lateráni zsinat megbízása alapján vizitálta és megreformálta a kapornaki bencés monostort.³² A forrás szóhasználata nagyobb hatáskörre enged következtetni, mint ha csak annyi történt volna, hogy István apát – rendi tapasztalatait felhasználva – segített volna a kapornaki apátságnak a káptalan megtartásában. A zsinati mandátum erős felhatalmazást sejtet, és a „visitat et reformat” kifejezések felsőbb megbízáson alapuló intézkedések megtételét valószínűsíti.

A monostor egyházi jogállásán túl világi téren is élvezett kiváltságokat. A vas megyei ispán világi, különösen is bírói joghatósága kiterjedt az egyházi birtokokon élőkre is. A királyok azonban fokoza-

³¹ Keglevich i. m. 19.

³² „Stephanus I. abbas monasterii ad S. Gotthardum ad mandatum Concilii Lateranensis visitat et reformat monasterium Pokornik Ord. S. Benedicti in Ungaria.” Chronicon 8. István Szentgotthárd 2. apátja volt: Kalász i. m. 175.

tosan kivették az egyházi majd a világi birtokokon élőket is a megyei joghatóság alól, és az illetékes földesúr bíraskodása alá helyezték. II. András király 1214-ben a vas vármegyei elöljáróságnak címzett oklevelében adott a szentgotthárdi apátságnak ilyen kiváltságot.³³

A következő téma, amire ki kell térni, a hely kiválasztásának indokai. Miért, hogyan esett a választás a nyugati határszélen fekvő Szentgotthárdra? E kérdés megválaszolásához több szempontot is figyelembe kell venni. Az egyik az, hogy a terület a honfoglalás korától kezdve a gypüelvéhez tartozott, amely a határvédelmet szolgáló, többnyire gyéren vagy alig lakott terület volt. A 11. század második felétől kezdve, de még inkább az Osztrák Hercegség megalakulása (1156) miatt különös jelentőséget kapott ez a terület, amely felé az ország új nyugati szomszédja is terjeszkedni szándékozott. A magyar királyok számára sürgető feladatként jelentkezett, hogy megerősítsék a határvédelmet, és a gypüelvéet benépesítsék. Ez királyi kezdeményezésű betelepítésekkel és a területek eladományozása által történt meg. A benépesítéssel párhuzamosan védővonal kiépítése is szükségessé vált. Ennek keretében III. Béla elvette a bencésektől a németújvári (Güssing – Ausztria) apátságot, erődítménnyé alakította át, birtokait pedig az általa alapított szentgotthárdi ciszterci monostornak adományozta.³⁴

A hely kiválasztásának egy további indoka a következő: emlékeztet, hogy a ciszterci szerzetesek 1134-ben született határozata az volt, hogy lakatlan területeken telepedjenek le, és addig meg nem művelt földeket vegyenek művelés alá. Így kapcsolódik össze ez az elv az előbb leírtakkal, vagyis a gypüelvé benépesítésével. Szent-

³³ Kalász i. m. 34. A Szerző idézi az oklevél teljes szövegét.

³⁴ Valter i. m. 34.

gotthárdnak, mint helynek a kiválasztása tekintetében a kérdés megítélése nem egységes a szakirodalom vonatkozó monográfiáiban. Zlinszkyne Sternegg Mária tanulmányában az apátság megalapítását a következőképpen írja le: „Ezzel a helyzettel [ti. a határvidék betelepítésének szükségességével] számot vetve III. Béla király a Rába és a Lapincs összefolyásánál Szent Gotthárd tiszteletére és a ciszterci szerzetesek részére apátságot alapított azzal a céllal, hogy a vidék megművelésében, a települések megszervezésében és irányításában más vidéken bevált módon élen járjanak és a vidéket bekapcsolják az ország vérkeringésébe.”³⁵ Ez a megállapítás azt az álláspontot tükrözi, hogy a templom és az apátság egy időben jött létre, mindkettő III. Bélának köszönheti létét, és a monostor lett a születendő település névadója. Továbbá azt sugalmazza, mintha az apátságot egy gyakorlatilag lakatlan területen létesítették volna, amelynek feladatai közé tartozott volna többek között a települések megszervezése.

Ezzel szemben Valter Ilona alapos okfejtéssel amellett érvel, hogy Szentgotthárd kialakulásában nem a ciszterci apátság játszott a elsődleges szerepet, hanem a település már az alapításkor is létezett.³⁶ Fejtegetésében a helység nevéből indul ki, és úgy véli, hogy a település templomát, amely a feltételezések szerint a Rába és a Lapincs összefolyásánál állt, a 12. században felvirágozott Szent Gotthárd tisztelet miatt nevezték el az 1038-ban elhunyt hildesheimi püspökről, és ebben bajor és osztrák hatást lehet feltételezni. Az akkori kor szokása szerint pedig a településeket gyakran a templom védőszentjéről nevezték el. A ciszterci rend szabályai viszont azt írták elő, hogy minden monostort Szűz Mária tiszteletére kell szentelni.

³⁵ Zlinszkyne Sternegg Mária i. m. 365.

³⁶ Valter i. m. 34–38.

Ez is inkább azt valószínűsíti, hogy nem a monostor volt a település névadója, hanem fordítva: a már létező település nevét vette fel a monostor, amit így a Boldogságos Szűz Mária és Szent Gotthárd tiszteletére szenteltek. Szentgotthárdot Hervay F. Levente is azon monostorok közé sorolja, amelyek a „kötelező” védőszent, Szűz Mária mellé az alapítás helyén már élő tiszteletnek örvendő szent nevét is felvették.³⁷

Valter Ilona további érvekkel támasztja alá azon állítását, hogy a ciszterciek letelepedése előtt Szentgotthárd már létező település volt. Ehhez alaposabb vizsgálat alá veti az Imre király által 1198-ban kiadott oklevelet, amellyel az uralkodó megerősíti a monostornak tett korábbi, részben magánszemélyektől származó adományozásokat. A Simon ispántól származó birtokok felsorolásából közvetett módon arra lehet következtetni, hogy Szentgotthárdon a monostornak prediumot adományozott. A predium *„a XI–XII. században olyan, faluszerűen önálló nevet viselő, körülhatárolt, lakott földesúri gazdasági telepet – üzemet – jelölt, amelyet a földesúr maga tartott fenn, és amelyben saját maga folytatott termelőmunkát, mégpedig alapvetően szolgáltszolgálat állapotú munkaerővel.”*³⁸ Bár a Szerző az oklevél szövegének olyan értelmezését is lehetségesnek tartja, amely szerint Szentgotthárdon az adományozáskor nem volt predium, III. Orbán pápa 1187. április 4-én³⁹ kelt, a monostor kiváltságait megerősítő oklevelére hivatkozva amellet foglalt állást, hogy az okmány Szentgotthárdot „villa”-nak, míg a környező helyeket „grangia”-nak, vagyis majorságnak nevezi. Az elnevezésbeli meg-

³⁷ Lásd Lékai i. m. 473.

³⁸ Valter i. m. 36.

³⁹ Zlinszkyne Sternegg Mária szerint április 6-án. I. m. 366.

különböztetés pedig nem lehet véletlen – véli Valter Ilona.⁴⁰ A Szerző még más hazai példákat is (Zirc, Pásztó) említ arra nézve, hogy a Szabályzatban megfogalmazott elv, miszerint lakatlan területen kell monostort létesíteni, nem minden esetben jutott érvényre.⁴¹ Erre a tényre idézett cikkében Koszta László is rámutat, és több példával illusztrálja.⁴²

Ha nem a település lett volna a monostor névadója, hanem a monostor védőszentjéről nevezték volna el a települést, akkor azt a kérdést is alaposabban körül kellene járni, hogy egy francia alapítású monostort vajon miért egy német szent oltalma alá helyeznek? E témát illetően Piszter Imre úgy véli, hogy nem francia, hanem részben bajor szerzetesek alapították a monostort, akik magukkal hozták Szent Gotthárd tiszteletét. Az tény, hogy a ciszterciek körében elterjedt a hildesheimi püspök tisztelete, mivel támogatta a rend terjedését, s egyebek között talán ezért Szent Bernát is szorgalmazta az ő szentté avatását.⁴³ A bajor alapítás feltételezésének azonban a források és a vonatkozó szakirodalom ellentmond.

Az imént feltett kérdésre azt is lehetne válaszolni, hogy III. Béla király – amellet, hogy francia orientációjú politikát folytatott – európai szinten kiegyensúlyozott kapcsolatokra törekedett. Egy német szent patrónusként való választását a Birodalom felé tett gesztusnak lehetett tekinteni, és érvnek arra az esetre, ha esetleg német részről akár a császár, akár valaki más rossznéven vette volna, hogy miért

⁴⁰ Valter i. m. 36.

⁴¹ Uo. 39.

⁴² Koszta i. m. 121.

⁴³ Piszter Imre: *Szent Gotthárd püspök és a szentgotthárdi cisztercita apátság rövid története*. Szombathely, 1938. 8–10.

Franciaországból és miért nem például az alig több, mint 150 km-re lévő Heiligenkreuzból történt az alapítás, mint jó negyven évvel korábban, Cikádor esetében?

A birtokadományozások a monostor fenntartását, közelebről annak az előírásnak a megvalósulását szolgálták, amit az 1134. évi szabályzat így fogalmaz meg: „Rendünk szerzeteseinek tápláléka a kétkezi munkából, azaz a földművelésből és állattenyésztésből származzék.”⁴⁴ Hogy pontosan mit foglaltak magukba ezek az adományozások, az az eredeti alapítólevél hiányában csak több forrásból állítható össze. Az apátság környékét jelentő összefüggő törzsbirtok Kalász Elek számításai szerint mintegy 275 km²-t tett ki.⁴⁵ A törzsbirtok kialakulása tervszerű munka eredménye volt, és a folyamat befejeződése a 13. század végére tehető.⁴⁶ A törzsbirtok két részből tevődött össze. Egyfelől ott voltak a már lakott települések, amelyek nevét az oklevelekből tudjuk meg: Szentgotthárd, Kedhely és Zsida.⁴⁷ Ezekhez az adományozások folytán további települések csatlakoztak. Másfelől a laktalan területeken létesültek a grangiák, azaz majorságok, amelyekben a ciszterci szokásoknak megfelelően folyt a mezőgazdasági munka. A majorságok létesítésére azért volt szükség, mert a rend szabályzata előírta, hogy a munkát végző testvérek nem tölthetik az éjszakát a monostoron kívül, hacsak nem tudnak megszállni a monostorhoz tartozó valamelyik majorban. Az apátság területének nagysága viszont nem tette lehetővé, hogy a munkát irányító testvérek eleget tegyenek a rendi előírásoknak, vagyis éjsza-

⁴⁴ Sz. Jónás i. m. 287.

⁴⁵ Kalász i. m. 15.

⁴⁶ Valter i. m. 60.

⁴⁷ E településekről részletes ismertetést ad Valter i. m. 36–38.

kára hazatérjenek a monostorba, ezért került sor a majorsági hálózat kiépítésére.⁴⁸

A munkát a munkátestvérek és a majorság lakosságának másik részét alkotó szolganép végezte.⁴⁹ A szerzetestestvérek a szolgáktól elkülönített területen éltek, házukban volt kápolna, ebédlő és hálóterem. A szolgák házakban éltek családjaikkal.⁵⁰ A szolgák által lakott településrész az idő előrehaladtával, a népesség gyarapodása következtében fokozatosan faluvá fejlődött. A legelső majorok nevét az 1187. évi pápai bullából ismerjük: Nagyfalva, Bada-falva, János-falva és Pocsfalva. A majorságokból kifejlődött falvak nevüket Kalász Elek feltételezése szerint apátsági szolgák után kapták, úgy mint István-falva, Nagyfalva, Tóthfalva – ezeknek a neve ugyanis megegyezik az oklevélben található szolgák neveivel.⁵¹ A faluvá válással párhuzamosan ment végbe az a folyamat, amely az egész országra jellemző volt: a 13. században kialakult a jobbágyok szolgáltatásain alapuló gazdasági rendszer.⁵²

A törzsbirtokot képező területen kívül a monostortól távolabb eső birtokokat is kaptak a szerzetesek, amelyek nevét az 1198. évi pápai megerősítő oklevélben lehet megtalálni: Almás, Battyán, Szentkút, Varsány, Vasvár.⁵³ A gazdálkodás alapja azonban mindig a törzsbir-

⁴⁸ Zlinszkyné Sternegg Mária i. m. 366.

⁴⁹ Lásd a rend 1134. évi szabályzata V. és VIII. pontját. In Sz. Jónás i. m. 287–288.

⁵⁰ Kalász i. m. 27–28.

⁵¹ Uo. 24. A Szerző művében részletesen is bemutatja a törzsbirtokon kialakult falvakat: i. m. 128–138.

⁵² Valter i. m. 65.

⁵³ Kalász i. m. 18. A távolabbi birtokokon kialakult jobbágyfalvak bemutatása uo. 140–148.

tok volt.⁵⁴ A birtokokon folyó gazdálkodás mellett egyéb, kiváltságokon alapuló tevékenységekből is származott bevétele az apátság-
nak. Ilyenek voltak a régi és az új pénz közti beváltás ellenőrzése,
vagy a kincstári sókezelés haszna.⁵⁵ A gazdálkodás jellegével kap-
csolatban Koszta László úgy véli, hogy „*a hazai ciszterci monostorok jövedelmeinek nagyobb része származott a vámok és kereskedelem bevételeiből, mint birtokaik terményeiből.*”⁵⁶ E nézetet erősíti az a tény, hogy a ciszterciek között már a 12. század végén elindult egy olyan folyamat, amelynek az volt a szándéka, hogy megszüntesse a renden belüli kétféle státuszt. Ennek következtében a 13. század elejétől kezdve csökkenni kezdett a testvéri hivatások száma, és a monachusok inkább „*a könyvek, a tudományok művelése, az igehirdetés és a missziósmunka felé fordultak.*”⁵⁷ Ez egyértelműen a saját birtokokon folyó gazdálkodás visszaszorulását eredményezte.

A monostor alapításának következő mozzanata a szerzetesi életet szolgáló épületek felépítése volt. Ez az alapító, Szentgotthárd esetében III. Béla király kötelessége volt, aki feltehetőleg provence-i építőket hozatott a munka elvégzésére.⁵⁸ Az eredeti templom és monostor épületének helyét és formáját csak dokumentumok és ásatások segítségével lehet rekonstruálni.⁵⁹ A 17. század első felében Franz Anton Pilgram osztrák építész, aki megbízást kapott egy új templom és kolostor épületének megtervezésére, a helyszínen egy „királyi bőkezűséggel megépített négyszög alakú kolostor és kereszt alakú

⁵⁴ Valter i. m. 60.

⁵⁵ Valter i. m. 61–62.

⁵⁶ Koszta i. m. 124.

⁵⁷ Lékai i. m. 323–324.

⁵⁸ Valter i. m. 59.

⁵⁹ Uo. 40–59.

templom” alapjait találta meg. Az építész által megadott méretek (94 × 43,60 m) monumentális épületre engednek következtetni.⁶⁰ A monostor feltételezett alaprajzának rekonstrukciójára a Valter Ilona által 1971–72-ben végzett, tájékoztató jellegű ásatások eredményei ismeretében kerülhetett sor.⁶¹ Ezek alapján megállapítható volt, hogy a Pilgram által megadott méretek egy templomra és annak hosszanti oldalához épült monostorépületre vonatkoztathatók.

A monostor benépesítéséről a Chroniconból annyit tudunk, hogy 1183-ban Trois Fontaines-ből 12 szerzetes és egy apát érkezett Szentgotthárdra.⁶² A kolostorokat, így Szentgotthárdot is az első időben idegen szerzetesekkel népesítették be.⁶³ Korai létszámadatok nem állnak rendelkezésre, és csak azoknak az apátoknak a nevét ismerjük, akiknek működésével kapcsolatban valamilyen forrás fennmaradt.⁶⁴ A szerzetesi utánpótlás egyre jelentősebb részét már nyilvánvalóan Magyarország biztosította, hiszen nálunk nem jelentkezett a más országokban tapasztalható elzárkózás a hazai utánpótlás elől. Az egyik első, név szerint is ismert magyar származású ciszterci szerzetes a szentgotthárdi apátságba belépő, már említett Ják nembeli Csépan fia István volt.⁶⁵ Nincsenek azonban adatok arra nézve, milyen arányban voltak külföldi és magyar származású szerzetesek a szentgotthárdi apátságban. Ugyanígy nem állnak rendelkezésre megbízható források annak megállapítására, hogy a gotthárdi monostorban milyen arányban éltek szerzetesek és laikustestvérek. „1195-ben

⁶⁰ Uo. 40.

⁶¹ Az ásatások lefolyását és eredményeit lásd Valter i. m. 39–59.

⁶² Chronicon 7.

⁶³ Lékai i. m. 53.

⁶⁴ Ezért a Chroniconban szereplő apáti névsor is erősen hiányos. I. m. 43.

⁶⁵ Koszta i. m. 126.

*bizonyos szentgotthárdi parasztfratereket a generális káptalan elűzött Magyarországról, mert hallatlan kegyetlenséggel és dühvel bántak el egy monachussal.*⁶⁶ 1205-ben és 1206-ban Szentgotthárdon francia származású testvérekről van tudomásunk, akiket az apát szabályellenesen fogadott be.⁶⁷

A monostor belső életéről kevés adat áll rendelkezésre, többet lehet tudni a ciszterci gazdálkodásról, pl. arról, hogy a majorságok számát és kiterjedését tekintve feltehetőleg nagy számban éltek munkástestvérek a közösségben. Már említés történt arról, hogy a szerzetesek száma rohamosan gyarapodott, ami lehetővé tette, hogy ötven évvel az alapítás után anyaapátsági viszonyba lépjenek a szintén vas megyei Pornó apátságával.

Az alapítás szellemi-lelki, jogi, anyagi és személyi feltételeinek megteremtésére volt szükség ahhoz, hogy Szentgotthárdon ciszterci apátság létesüljön. Ehhez járultak a királytól és a pápától kapott kiváltságok, amelyek lehetővé tették azt, hogy az apátságban zavartalanul folyjon a megújult szerzetesi élet. Ugyanakkor a szélesebb értelemben vett gazdasági tevékenység sok száz, sőt talán több ezer ember számára biztosította a megélhetést, a későbbiekben pedig megteremtette a feltételeket ahhoz, hogy önálló gazdákká váljanak.

⁶⁶ Keglevich i. m. 26.

⁶⁷ Koszta i. m. 127. Keglevich i. m. 26.

Einige Fragen zur Gründung des Zisterzienserklosters von Sankt Gotthard (Resümee)

Die während des 11. bis 13. Jahrhundert gegründeten Orden, darunter auch die Zisterzienser, verbreiteten sich rasch in ganz Europa und natürlich auch in Ungarn. Weniger als fünfzig Jahre nach der Gründung in Cîteaux wurde bereits das erste Kloster in Cikádor errichtet. Der vorliegende Artikel befasst sich mit einigen Fragen der Gründung des Klosters in Sankt Gotthard (Szentgotthárd, Ungarn). Die Fragestellungen sind: das Jahr der Gründung, die Rechtsstellung des Klosters innerhalb und außerhalb des Ordens, die Motive der Auswahl des Gründungsortes, die Benennung des Klosters, die Benefizien, welche die Zisterzienser erhielten und ihre Bewirtschaftung, das Gebäude und die Kirche, Herkunft und Anzahl der Mönche. Kurz gesagt: Der Artikel versucht die spirituellen, geistlich-geistigen, juristischen, materiellen und personellen Bedingungen der Gründung darzustellen. Da in der Fachliteratur verschiedene Theorien und Meinungen über dieses Thema existieren, ist es ein Anliegen des Verfassers, auf diese Unterschiede hinzuweisen, und dabei die wahrscheinlichste Variante zu finden.

Változatok a cseh-magyar kapcsolatokban
a 16–18. században

„Jól ismert tény, hogy a tudatosan ápolta cseh-magyar irodalmi és történetírási-historiográfiai kapcsolatok művelése nagyjában-egészében egyidejű a magyar irodalomtörténet és történetírás nemzeti célzati és jellegű változatának (ön)szerveződésével. Elmondható ez annak ellenére, hogy a két nép és nemzet történetének számos fontos részletét tekintve inkább eltérnek, mint egyeznek a tudósi vélemények, sőt annak ellenére, hogy változó korokban nem egyszer csehek és magyarok egymás ellenében képzelték el országuk jelenét és jövőjét. Aligha mondható tehát az irodalomtörténet és a történetírás peremterületének az, ami a cseh-magyar, sőt lengyel kapcsolatok címszó alatt összefoglalható” – írja Fried István, Richard Pražák tanulmánykötetének előszavában.¹

Richard Pražák tanulmányait olvasva, nem lehet túlzásnak minősíteni, hogy a cseh-magyar kapcsolatok jelentősen hatottak a magyar történelem alakulására, befolyásolták a magyar irodalom és a többi művészeti ág szemléletmódját, ugyanakkor a cseh művelődéstörténetet is formálták. Az összehasonlító irodalomtörténet szakkife-

¹ Fried István: Előszó. In Pražák, Richard: *Cseh-magyar történelmi kapcsolatok. Történeti irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok.* (a továbbiakban Pražák: *Cseh-magyar történelmi kapcsolatok.*) Budapest, Korona Könyvek, 2001. 5.

jezésével élve, kettős otthonosságúnak minősíthetnénk. Olyannak, amely képes két nép művelődésében, irodalmában, történelmében gondolkodni, anélkül, hogy a rossz emlékű hatáskutatásnak engedmenyt tenne, hogy az átadásban vagy a befogadásban bármiféle felsőbb- vagy alsóbbrendűsége tételje fel.²

Éppen ez a köztes helyzet, ez a kettős kötődés teszi Pražákot egészen kivételes módon alkalmassá arra, hogy a cseh-magyar kapcsolatok kutatója legyen, sőt arra is, hogy kutatásai ne maradjanak meg a kapcsolattörténet tág területén, hanem távolabbra tekintve ezekben az érintkezésekben felmutassa a „tipikust,” a jellegzetest, a közép-európai, lett légyen szó Jókai Mór regényeinek cseh diadalútjáról, vagy Jan Amos Komenský magyar utóéletéről, cseh- és morvaországi (születésű) művészek magyarországi sorsáról vagy Jan Neruda liberális élményvilágának magyar összetevőiről, Vrchlický magyar fordításairól vagy Dvořák szimfóniáinak és csellóversenyének magyar népszerűségéről. A kérdést mindig szélesebb kontextusban kell szemlélni. A két nép, két nemzet közép-európaisága valamikor államiságuk első évtizedeiben kezdett formálódni, egymásra hatni. A két nép közti párbeszéd, amely néha vitába, konfliktusba, olykor háborúskodásba csapott át, azóta is tart, természetszerűleg változó intenzitással. A kettős identitás Richard Pražák tudományos munkásságának megkülönböztető sajátossága, kutatási eredményei segítenek tudatosítani, hogy a közép-európai kultúra, amely ötvözi a kelet- és közép-európai régió etnikumainak kulturális elemeit, kivételes hely várományosa lehetett volna. Sajnos a lehetőségből nem lett valóság az európai régióban.³

² Uo. 7.

³ Uo. 9.

Az Európa közepén élő két nép/nemzet közös sorstörténetéből kibomlanak előttünk azok az események, amelyeknek „nemzeti látószögű” értelmezése elfedte a talán leginkább előremutató vonásait. Időnként ugyan egymás ellenében is alakult a cseh és a magyar nép történelme, és vannak sötét foltjai a közös múlt összképének, de ezen nemzetek egyfelé haladtak, hasonló körülmények között fejlődtek, összevetve mindkét nép esetében hasonló nemzeti önkép-magyarázatokhoz jutunk.⁴

A cseh-magyar kulturális kapcsolatok második szakaszának (1526-tól a 18. század második feléig) meghatározó vonása volt a Habsburg fennhatóság megerősödése, amely Csehországban a fehérhegyi vereség után (1620), Magyarországon pedig később, a Rákóczi-szabadságharc leverésével (1711) teljesedett ki.

A cseh kultúra aranykora egybeesik a magyar kultúra aranykorával, az irodalom fellendülésével, a természettudományok, az orvostudomány, sőt a műszaki tudományok kezdete is erre az időre nyúlik vissza.⁵ Jelen munkánkban nem foglalkozunk részletesen a reformáció és a humanizmus hatásával, de következményük nem mellőzhető. Ebben a korszakban is a személyes kapcsolatok segítették az együttműködést, és készítették elő a következő generációk számára az utat. Érintőlegesen csak néhány adalék bemutatására vállalkozunk.

A Magyarország és Csehország közti kereskedelmi forgalomnak is megvolt a maga útja, az ún. „cseh út,” amely Budától Esztergomon és Nagyszombaton keresztül Brünnbe és Prágába vezetett. Nemcsak katonák, kereskedők, az uralkodók és kíséreteik használták a fő köz-

⁴ Uo. 10.

⁵ Uo. 13–14.

lekedési utakat, de a prágai egyetem alapítása óta a magyarországi diákok is.

A 17. század elején Magyarországon is jelentősebb szerephez jutott a kálvinista nemesség, különösen Erdélyben, ahol a politikai és a kulturális életben is jelentős szerepet tölthettek be. Sokan tanultak közülük külföldi egyetemeken, különösképpen német földön, és útjaik során érintettek cseh és morva területeket is.

Cseh- és morvaországi utazás említése elsőként Szenci Molnár Albertnél olvasható. A legelső, 1591. évi, külföldi útja során átutazott Morvaországon és Csehországon is, ezen kívül 1604-ben, majd 1612-ben és 1615-ben is tett utazásokat. Számos útja közül külön meg kell említeni az 1604. évit, amikor a II. Rudolf császárnak dedikált művét, a *Dictionarium Latinoungaricum* címűt (Nürnberg 1604) személyesen akarta átadni Prágában az uralkodónak. Pražák ezt az utat minősíti Szenci Molnár Albert Prágába vezető útjai közül a legjelentősebbnek. A naplóbejegyzések szerint a császári fogadásra október 4-én került sor, amelynek megvalósulásában a császári titkárságnak, név szerint Tibor Himmelreich titkárnak elévülhetetlen az érdeme, aki tisztelője volt a tudósnak. A titkár kijárta azt is, hogy a dedikálásért Szenci Molnárnak 50 aranyat fizettek.⁶ Szenci a művét az egykori erdélyi fejedelemnek, Báthory Zsigmondnak is ajánlotta. A fejedelem akkoriban a Litoměřice melletti libochovicei kastélyban élt, majd 1613-ban itt halt meg.

Szenci Molnár Prágában több helyen is lakott. Előbb Martin

⁶ Pražák, Richard: Cesty uherských humanistů reformovaného vyznání do Českých zemí v predvečer třicetileté války. *Shorník prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity = Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*, C. 29. 1982. 132.

Bacháčeknél, az egyetem rektoránál, valamint rövid ideig a császári tanácsos, Wacher házában, ahol étkezett is, majd az udvari matematikus Keplernél szállt meg, aki viszonzni akarta korábbi magyarországi vendéglátását. Szenci Molnár több mint két hónapos tartózkodása alatt a prágai humanisták szélesebb közösségével is kapcsolatot teremtett. Prágai útjáról visszatérve kortársa, Miskolci Csulyak István elismerését fejezte ki útja eredményessége miatt, hogy számos barátra és pártfogóra tett szert. Csehországi utazása kapcsán (1601) Miskolci Csulyak is sok érdekes feljegyzést készített. Egy cseh helyi nemesnél, Šmídnél étkezett, majd átment Viktor Glichhez, ahol több cseh nemessel, valamint két dánnal kosztolt. Itt egy év és nyolc hónapot töltött az ifjabb Thökölyvel.⁷ A Szudétákon keresztül érkezett cseh területekre, a *Múzsák Babylonjába*, ahogy ő nevezte a cseh királyságot. Csehország leírását annak határaival és szomszédaival, valamint a cseh királyság történelmi kialakulásával kezdte. A történelmi háttér tanulmányozása mellett, bizonyára sokat merített a személyes élményeiből is. Különös figyelmet szentelt a prágai egyetemnek. Husz mellett megemlíttette a rektor Bacháček, valamint Bydžovský nevét is.⁸ Nem tudni, hogy Miskolci Csulyak létesített-e szorosabb kapcsolatot a cseh humanistákkal az idő rövidsége miatt, az viszont bizonyos, hogy Prága és a cseh területek leírása az első komolynak mondható országleírásunk a magyarországi humanisták tollából a 17. század elején – írja Pražák.⁹

Az irodalom érdeklődése a szomszédos országokba való utazás témája iránt a humanizmus szüleménye. A 16. században a magyar-

⁷ Uo. 136.

⁸ Uo. 137.

⁹ Uo. 138.

országi diákok Cseh- és Morvaországon keresztül jártak a németországi protestáns egyetemekre. A 17. század eleji kalendáriumokban olvashatunk az „útjárásokról”, Csehországról először az 1612-ben kiadott debreceni magyar kalendáriumban találunk híradást.

A cseh-magyar szellemi kapcsolatok élénküléséhez járult hozzá a 16–17. században Rudolf udvarának manierista szelleme, ahol magyar politikusok és írók egész sora fordult meg. Itt működött a manierista irányultságú kora barokk költő, Nyéki Vörös Mátyás is, valamint a „Deutsch-Ungar” Lackner Kristóf, a „béke arany korának” hirdetője is. A fehérhegyi csata előestéjén látogatott el Prágába az első magyar nyelvű útleírás, az *Europica varietas* szerzője, Szepsi Csombor Márton, aki 1616–1618. évi közép- és nyugat-európai útján szerzett tapasztalatokat. Műve 1620-ban Kassán jelent meg magyarul. Szepsi Csombor akkor járt Európában, amikor már győzött a polgárság Németalföldön, és készülöben volt az angol forradalom és a harmincéves háború, a reformáció-ellenreformáció küzdelme végső szakaszába lépett. A Sáros megyei Eperjesről indult útnak 1616. május 29-én a Beszkydeken át Lengyelországba, átszelte Mazúriát, hosszabban időzött Danzigban, amelyet az európai humanizmus egyik központjának, az európai reformáció északi bástyájának tekintett. Rövid ideig tartózkodott Dániában, majd Németalföld és Anglia felé vette útját. Franciaország következett ezután, de protestánsként jobban érezte magát német földön, ahova 1618 júniusában érkezett, és innen ment Csehországba. Útleírása a maga idejében rendkívül modern műnek számított. Információ szempontjából bennünket leginkább Csehország leírása érdekel. Szepsi Csombor a fehérhegyi csata előestéjén a jól érzékelhető közép-európai helyzetnek megfelelően művének ezt a részét három kassai nemesnek dedikálta: Joachim Magdeburgernak, Georg Meldnek és Nagy Pálnak, akik

Bethlen Gábor hívei voltak. Magdeburger tagja volt annak a deputációnak, amely 1620. március 20-án futott be Prágába, amelynek elő kellett volna készítenie a cseh rendek és Bethlen Gábor közötti szövetséget.¹⁰

Csehország leírásában kitér olyan részletekre is, mint a prágai óvárosi fogadó *U Tři Korunek*ben lévő szállása, sőt ennek a minőségét is ecseteli. Nagyon élvezetesen ír arról is, hogy a rokycani polgárok hogyan akarták őt megházasítani. Szepsi Csombor leírásában sokkal több önálló elemet használ, mint Csulyak és útleírásának valóság tartalma, valamint irodalmi színvonala is magasabb. Csombor mélyebben érzékelt a korabeli cseh társadalomban feszülő ellentétet, figyelte annak vallási megosztottságát. Külön kiemelendő Szepsi Csombornál a cseh vidék és az egyszerű cseh nép iránti szimpátiája. Színes leírását adja, hogyan próbálták meg a rokycani polgárok nősülésre bírni. Szepsi Csombor érdeme, hogy lényegre törően tudja megragadni a jelenségeket, például amikor szállásáról, annak minőségéről ír. Akadnak apróbb tévedései is, amikor helytelenül azonosítja Zsigmond császárt Báthory Zsigmonddal, aki Libochovicében halt meg, és a Szent Vitus katedrális egyik oldal-kápolnájában van eltemetve. Prágában kapcsolatba került cseh és szlovák humanistákkal, Jan Campannel, Peter Fradelius-szal, Daniel Basilius-szal. Fradelius maga is sokat utazott, így Svájc, Németország, Franciaország, Németalföld, Anglia is úti célja volt.¹¹

A prágai nevezetességek között megemlíti az Orlojt, a Týn templomot és a prágai egyetemet, bár ennek alapítási évét Csulyakhoz hasonlóan, tévesen adja meg. Majd ír arról, hogy találkozott volt osz-

¹⁰ Uo. 140.

¹¹ Uo. 141.

tálytársával, a késmárki Frölich Mátyással, megfordult Nymburgban. Královský Městec nevű településen szidja az osztrák bort, de dicséri a város fekvését és lakosainak gazdagságát. További városok, amelyekben áthaladt: Petrovice és Jaroměř, ahol a helyi fogadóst lustasága miatt korholja, Náchod város településszerkezeti felépítése viszont megnyerte a tetszését. Szepsi Csombor útleírása a saját korában rendkívül modern írásnak számított. Összességében el kell ismernünk, hogy a kései humanisták reformnemzedéke számára Prága jelentős európai humanista központ volt.

A cseh rendi felkelés a harmincéves háború előestéjén megerősítette a Bethlen köréhez tartozó személyek kapcsolatát és a cseh rendi felkelés magyarországi fogadtatását.¹²

A felvilágosodás kiteljesedését megelőzte a korai cseh felvilágosodás viszonylag hosszabban tartó időszaka a 17. század 40-es éveitől a 18. századig. Az erőszakosan rekatolizált Cseh Királyság és a vallásilag szabadabb Magyarország között a mélyebb kapcsolatok lehetőségét a Fehérhegy utáni korszak sem szüntette meg. A kulturális értékek cseréje folyamatos volt, ami a cseh és magyar protestánsok gyakori érintkezésében is megmutatkozott. Erről tanúskodik, hogy cseh diákok, protestánsok részt vettek a magyarországi protestáns iskolák és az egyház életében. (Comeniuson kívül megemlíthetjük a magyar reformátusok neves cseh püspökét, Jan Valesiust a 18. század első feléből.) Nevezetes még II. Rákóczi Ferenc neuhausi (Jindřichův Hradec) és prágai tartózkodása az 1680-as és 1690-es éveinek fordulóján, valamint a Habsburg-ellenes felkelés idején a cseh rendekhez intézett 1703. évi kiáltványa. Rákóczi foglalkoztatta a neves cseh

¹² Pražák: Cseh-magyar történelmi kapcsolatok. 34.

barokk portréfestőt, Jan Kupeckýt is, akinek híres Rákóczi-portréja a Magyar Nemzeti Galériában található.¹³

A 17. század kezdetétől a cseh és a magyar nyelvű barokk irodalom számos alkotását fordították le. A cseh katolikus irodalom magyar fordítói közül Tesseni Vencel emelkedik ki a század első felében. A magyar katolikus teológia képviselői közül Tarnóczi István és Illés András műveit fordították le cseh nyelvre a 18. század első felében. Hevenesi Gábor Kaprinai Jánossal együtt a történeti heurisztika megalapítójának számít Magyarországon. A budapesti Egyetemi Könyvtárban található terjedelmes kéziratos gyűjteményük a cseh történelemre és a 13–17. századi cseh-magyar kapcsolatokra vonatkozóan számos forrást tartalmaz. A cseh szellemi hagyományok magyarországi elterjesztéséhez hozzájárult a nagyszombati egyetem néhány professzora, például Kupi Gábor, IV. Károly nagy tisztelője, aki korábban a prágai Károly Egyetem tanára volt.

A zenekultúrában jelentős a cseh és morva-sziléziai egyházi énekek hatása a kor legismertebb magyarországi énekeskönyveire, pl. Tranoscius protestáns énekeskönyvében, a *Cythara sanctorum*-ban (Lőcse 1635–1636) és Szöllősy Benedek katolikus énekeskönyvében, a *Canthus catholiciben* (első magyar kiadás Lőcse 1651, első szlovák kiadás Lőcse 1655) több cseh eredetű ének található, az utóbbi 297 énekének többsége cseh eredetű. Ez a két énekeskönyv is a protestáns és a katolikus barokk lényegi rokonságáról tanúskodik. Tranoscius és Szöllősy sokat merítettek a 17. század eleji olmützi iskola katolikus énekeskönyveiből.¹⁴

A szélesebb értelemben vett csehországi-magyarországi, illetve

¹³ Uo. 15.

¹⁴ Uo. 16.

cseh-magyar kapcsolatok szempontjából külön figyelmet érdemel Bohuslav Balbín életműve, aki munkáiban (főleg az *Epitomae historica rerum bohemicarum*ban és a *Historia de ducibus ac regibus Bohemiae*ban) jelentős mértékben támaszkodott magyarországi humanisták, Forgách, Istvánffy, Dudith és Bonfini műveire. Balbín mindvégig tudatában volt a cseh és a magyar történelem szoros egymáshoz való kötődésének, és nemcsak olyan esetekben, ahol a történelmi események közvetlenül összefüggésben voltak, mint például II. Přemysl Ottokár és Kun László harcaiban vagy Podjebrád György és Hunyadi Mátyás korában, hanem a tatárjárás és a kuruc felkelés időszakában is. Mindezt tudta, ismerte, ehhez nagyban hozzájárult Balbín magyarországi tartózkodása és csodálata a nagyobb vallásszabadság és a magyar katolicizmus hazafias vonása iránt.

Balbín kortársa, Jan Tomáš Pešina z Čechorodu is rámutatott írásaiban a magyar-cseh együttműködés fontosságára a török elleni harcban. *Mars Moravicus* című művében (1677) számos utalás található a magyar történelemre, lásd a Dózsa-felkelés elemzése.¹⁵

Magyar tematikára lehet találni a barokk kori „vásári” énekek körében és a barokk prózában is. Különösen értékes Jan František Beckovský *Szent Ágnes legendája* (Milá choť nebeského miláčka, blahoslavená Anežka, 1701). Szent Ágnes anyai ágon Árpád-házi le származott volt. Több ponton érinti a magyar történelmet Beckovský másik műve, a *Régvolt cseh események hírnöke* (Poselkyně starých příběhů českých, 1700), amelyben pl. Szent Adalbert magyarországi misszióján kívül, Hunyadi 1456-os török felett aratott győzelméről is terjedelmes leírást olvashatunk benne.

A cseh barokk történetírás Magyarország iránti érdeklődésében

¹⁵ Uo. 16.

fontos szerep jutott a török elleni közép-európai összefogásnak, amely kiegészült egy lengyel vonallal is – ezt Sobieski valósította meg.

A 17. század eleji és a Fehérhegy utáni korszak cseh-magyar kapcsolatai nem korlátozhatóak csupán a Habsburg-ellenes rendi felkelés vagy a cseh-magyar protestánsok kapcsolataira. A korai felvilágosodás ideológiája Magyarországon széles körben a 18. század 40-es éveiben terjedt el. Ez idő tájt a cseh-magyar kapcsolatokban bizonyos stagnálás következett be, de ezután a felvilágosodás és a nemzeti újjászületés nyomán a kapcsolatok újra felvirágoztak.¹⁶

A cseh felvilágosodást három szakaszra lehet felosztani. Az el-
sőt a 18. század 40-es, 60-as éveit alkotják, amelynek legjelentősebb
eseménye az első felvilágosult cseh társaság, az olmützi *Societas
Incognitorum* 1746-ban történt megalapítása volt. Lényeges elem
ebben a piaristák aktív fellépése a jezsuitákkal szemben, akik kö-
zül kiemelkedik Gelasius Dobner. A cseh felvilágosodás második,
kiteljesedő szakaszát a 18. század 70-es, 90-es éveit jelentik, ami-
kor megjelent a cseh felvilágosult historiográfia és a felvilágosodás
teljes mértékben a cseh nemzeti ébredés szolgálatában állt. Ez az idő-
szak a Magán Cseh Tudós Társaság megalakulásának kora 1774-ben,
és az egzakt tudományok felé fordulás figyelhető meg, e tekintetben
különösen Born Ignác személye emelhető ki. A nyugat-európai fel-
világosodás közvetlen hatása a cseh területeken nagyon ritkán ta-
pasztható. Kivételt jelentenek e tekintetben a cseh arisztokraták,
akik többnyire egy ideig éltek külföldön, vagy közvetlen kapcso-
latuk volt a nyugati országok kultúrájával. Közéjük tartozott Filip
Jozef Kinský, Jan Nepomuk Mitrovský, Leopold Berchtold. A cseh
értelmiségiek közül néhányan, így Jan Josef Trnka, Jiří Procházka is

¹⁶ Uo. 17.

a nyugat-európai felvilágosodás hatása alá kerültek. A francia felvilágosodás képviselői közül leginkább Voltaire, Rousseau, Helvetius és Montesquieu gondolatai hatottak.

A cseh felvilágosodás nemzeti érzelmű kiteljesedését a tudomány területén az 1770-es, 1790-es években Dobner, Voigt, Procházka és Pelcl munkássága képviseli. A csúcspontot Josef Dobrovský, a cseh felvilágosodás legjelentősebb képviselőjének munkássága jelentette.¹⁷

A 18. század végi Habsburg Monarchia tudományos életében a társasági formák mellett igen nagy szerepe volt a tudós értelmiségiek és a tudománypártoló arisztokraták személyes kapcsolatainak, levelezésének.

Az 1760-as években kezdődött a cseh felvilágosult történetírás kiemelkedő tudósának, Gelasius Dobnernek és a magyarországi jezsuita történetíró-iskola fő képviselőjének, Pray Györgynek az együttműködése. Dobner szakvéleményt kért több fontos kérdésben a magyar történésztől a 9–10. századi magyar történelmet érintő kérdésekben.¹⁸ Érdekes levelezésükben véleményt cseréltek többek között a huszitizmus kérdéséről, Mátyásról és Podjebrádról. Álláspontjuk mindig tárgyyszerű, fenntartás nélkül ismerik el a másik történészi szaktekintélyét – írja Deák Eszter tanulmányában. Dobnerrel és Voigttal levelezett az 1770–80-as években a pesti egyetem piarista történész-professzora, Koppi Károly, aki a magyar tudományos élet köreiből

¹⁷ Pražák, Richard: Rané osvícenství v Českých zemích a v Uhrách a osvícenská fáze národního obrození. *Sborník prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity = Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*, C. 32. 1985. 117.

¹⁸ Deák Eszter. A tudományos élet és magyarországi kapcsolatai Cseh-Morvaországban a felvilágosodás korában. *Aetas*, 2001. 37.

az egyik legszabadabb gondolkodó, franciabarát illuminátor, s már nemzeti szellemben politizáló tudós volt.¹⁹

A cseh felvilágosodás kultúrájában és tudományos életében a legmeghatározóbb szerepet 1774-től kezdve a *Prágai Tudós Társaság* játszotta. Magántársaságként a Born Ignác által elindított *Prager Gelehrte Nachricht* körül találjuk a cseh felvilágosodás nemzeti érzelmű korszakának nagyjait, ez a 18. század második felében Dobnert, Voigtot, Procházkát, Pelclt és Ungart jelentette.

A kezdeti korszak legkiemelkedőbb alakjának az erdélyi szász Born Ignácot kell tartanunk. Born az 1769–1777 között Prágában töltött évek alatt döntő jelentőségű tudományos szervezőmunkát végzett. Nem csupán a modern csehországi tudomány intézményes kialakulásában végzett úttörő munkát, hanem a felvilágosult kritikai szellem elterjesztésében és nem utolsósorban a prágai szabadkőművesség történetében is. Személye körül rövid idő alatt kialakult egy elit tudós csoport, amelyet a felvilágosult patrióta cseh nemességhez tartozó Valdštejn, Kolovrat, Lažanský, Vrbna és Chotek is támogattott. A prágai kulturális és tudományos élet számára a legfontosabb azonban Franz Anton Nostic és Franz Josef Kinsky gróf voltak. Az ő mecénási tevékenységük eleinte elengedhetetlen volt a társaság működéséhez.²⁰

Magyarországon és Csehországban már a francia forradalom előestéjén és főleg annak győzelme után egyre erősebben érvényesültek a felvilágosodástól áthatott haladó eszmék, amelyek fokozatosan a cseh és magyar nemzeti újjászületés társadalmi mozgalmának részévé váltak. Josef Dobrovský, a cseh felvilágosodás legkiemelke-

¹⁹ Uo. 38.

²⁰ Uo. 30.

döbb egyénisége a magyar Kazinczy Ferenchez – a jakobinus mozgalom résztvevőjéhez, a magyar nyelvújítási mozgalom vezéréhez – hasonlóan, kritikusan állt szemben a felvilágosult abszolutizmussal.²¹

Hosszú évekig tartó intenzív levelezést folytatott Josef Dobrovský Johann Christian Engellel, aki nagy érdeklődést mutatott a szláv történelem iránt, és akinek munkásságát nagyra értékelték prágai körökben is.²² Engel jó kapcsolatokat ápolt a morvaországi tudományos élet központjával Brünnel is. Például Jan Petr Cerronival levelezett, akinek hatalmas magángyűjteménye a morvaországi történelem és kultúra igen értékes forrása volt.²³ A morvaországi és a magyar tudósok kapcsolatainak sorában említést kell tennünk Cerroni kiterjedt magyarországi levelezésére is. A levelek intenzív együttműködést dokumentálnak Ribay Györggyel, Rummy Károly Györggyel, Miller Jakab Ferdinánddal és Mednyánszky Alajossal, velük Cerroni az 1786. évi pesti látogatása során ismerkedett meg személyesen.²⁴

Festetics Imre a brünni szabadkőműves páholy tagjaként került közeli barátságba Franz Salmmal és Josef Mitrovskýval.²⁵

A cseh-magyar kapcsolatok egyik legérdekesebb fejezetét alkotja a színházi és zenei élet a 18–19. század fordulóján. Pavel Vranický 1790-ben a magyar korona Budára vitelének tiszteletére komponálta *A magyar nemzet öröme* (Radost maďarského národa op.2) című szimfóniáját. František Tost kantátájának szövegét Csokonai Vitéz

²¹ Pražák 2001. 17–18.

²² Deák i. m. 39.

²³ Uo. 40.

²⁴ Uo. 41.

²⁵ Uo. 43.

Mihály, Josef Antonín Štěpán dalait Verseghy Ferenc fordította magyarra. A cseh zenészek legfőbb hozzájárulása a magyar nemzeti kultúrához az új magyar zenei stílus kialakításában való részvételük volt, többek között a Pozsony megyei Bihari János és Lavotta János mellett a cseh Antonín Čermák játszott ebben szerepet, aki először dolgozott fel verbunkos dallamot kamarazenére. A verbunkos stílus kialakításában része volt még František Kramář-Krommer, Jan Křtitel és Jiří Družický táncvariációinak és szonátaínak is.²⁶

A pesti színigazgatók közé tartozott František Jindřich Bulla, aki 1785-ben a prágai Rendek Színházban először tartott cseh nyelvű előadást, majd Pest-Budán is ráirányította a figyelmet a másodrangú szerzők helyett Goethe, Lessing, Schiller és Shakespeare műveire. Bulla nem csak prózai műveket mutatott be, hanem a cseh zeneirodalom akkori jelesei közül Jiří Benda melodramáit, az *Ariadne Naxosban*, valamint a *Médea és Jászon* címűeket (1786-ban). Az ő nevéhez fűződik az első pesti Mozart bemutató is, 1788-ban játszották a *Szöktetés a szerájból* című operát. Még Prágából hozta magával a színész Wapplert, valamint a Hornung házaspárt és egy Leitner nevű énekest. Pesten nem voltak képesek megmelegedni, mivel nem tudtak kibontakozni a szokásos műfaji kategóriákban.²⁷ Ugyanebben az időben jelent meg Pesten egy vándor operatársulat, Christian Kumpf együttese. Ők mutatták be 1787 nyarán a nápolyi zeneszerzőiskola nagynevű cseh mesterének, Josef Myslivečeknek (akit az olasz kortársak csak „il divino Boemo” néven emlegettek)

²⁶ Pražák 2001. 18.

²⁷ Pražák, Richard: K působení českých hudebních a divadelních umělců v Uhrách na přelomu 18. a 19. století. I *Europae Centralis Atque Orientalis Studia Historica* II. Brno, 1975. 76.

Ábrahámról és Izsákról szóló oratóriumát. Majd változott a direktor és a műfaj is. Bergopzoomer, aki Prágában, Olmützben, Brünnben is működött, Pesten lett színigazgató, és ekkor mutatták be *A prágai nővérek* című darabot. Az utód, Eugen Busch radikálisan megváltoztatta a színház addigi repertoárját, és a vígjátékokat részesítette előnyben. Különös népszerűségnek örvendtek a zenés tündérajátékok, ezek közül is az egyik legismertebb Pavel Vranický *Oberonja* volt.

A pest-budai színházban műsoron voltak František Tuček cseh zeneszerző alkotásai, aki felváltva működött Pest-Budán és a bécsi leopoldstadti színházban 1802-től 1821-ig, haláláig. A 18–19. század fordulójának Magyarországon a képzőművészek között is találunk cseheket és csehországi németeket. Ilyen volt például a Prága melletti Gbelből származó Erasmus Schrött, aki elsők között irányította a magyar festők figyelmét a hazai táj szépségére, és elsőként fedezte fel a tátrai táj festőiségét a képzőművészet számára. Rajzaiban ő örökítette meg először a tátrai tájat, amelyet később Csontváry ábrázolt a legkifejezőbbben *A Nagy Tarpatak völgye a Tátrában* című festményén.

A neves cseh zenészcsalád sarja, a mérnök és geodéta František Vrabec életének nagyobb részét Magyarországon töltötte, magyar nemesek szolgálatában szerzett érdemeket magyarországi és erdélyi kastélyok belső díszítésével. Festőként is kitűnt, olajfestményt készített Árpád egyik vezérééről, Szabolcsról a Szabolcs megyei Nagyálló városháza számára 1783-ban. Vrabec után a szintén morvaországi Tomáš Klimeš jött Magyarországra, és Kazinczy meghívására egy ideig a híres felvilágosult mecénásnál, Ráday Gedeonnál működött, akinek portróját 1788-ban festette meg. A neves bécsi portréfestő, a Česká Lípa-i Josef Hickel is gyakran készített arcképet magyar

nemesekről. Legismertebb portréját az erdélyi kancellárról, Teleki Sámuelről 1796-ban festette.²⁸

A magyarországi Cseh- és Morvaországról szóló útirajz irodalom új fellendülése a 18. század második felére esik. A felvilágosodás kori cseh-magyar kulturális kapcsolatok szempontjából különösképpen fontos Sándor István *Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei* című útleírása 1793-ból. Ebben a műben Sándor szokatlan rokonszenvvel ír a cseh múltról, főleg IV. Károly császárról, a huszitákról, a cseh városok gazdag műemlékeiről, a cseh országrészek magas gazdasági színvonaláról. Meg kell említenünk, hogy Sándor Dobrovský tanítványa volt, és foglalkozott nyelvészettel is.

A magyar nemzeti mozgalom résztvevői közül többen is írtak a cseh viszonyokról, így például Somody István sárbogárdi református prédikátor, továbbá Kazinczy bizalmas barátja, Kiss János, soproni lutheránus szuperintendens. Érdemes megemlítenünk, hogy már 1768 májusában átutazott Znojmból Prágába két felvilágosult tudós, Hell Miksa és Sajnovics János.

Szólnunk kell János Dániel Ribini Széchenyi Ferenc titkárának 1787. évi kézírásos feljegyzéséről Nyugat-Európában tett útjukról. Az út során Csehországot is felkeresték, ahol a gróf találkozott Dobrovskýval és a cseh kulturális élet más képviselőivel is, többek között Karel Rafael Ungarral, aki a prágai egyetemi könyvtár igazgatója volt, Jan Bohumír Dlabáč-csal, Ignác Bornnal, Franz Mitrovský-val, valamint a nemzetileg elkötelezett cseh arisztokrácia reprezentánsaival, František Jáchym Šternberkkel, Rudolf Chotekkel, František Valdštejnnel. A *Széchenyi Ferenc és Csehország. Levelestár* című ki-

²⁸ Uo. 19.

advány huszonhárom tudós és arisztokrata levelezését tartalmazza.²⁹ A levelezésben megtalálható többek között a már említett személyeken kívül Antonín Strnad, Josef Anton Riegger, Hugo Salm neve is. E levelek többsége az 1795–1798 közötti időszakból és a 19. század első évtizedeiből származik. Különösen szoros kapcsolata volt Széchenyivel Antonín Strnad meteorológusnak. Ezekkel a csehországi levelezőpartnerekkel Széchenyi személyesen is megismerkedett fél-éves csehországi tartózkodása alatt, amikor 1794 ősztől 1795 tavaszáig Desfours prágai Malá Stranán és észak-csehországi Turnov melletti Malá Skálán levő palotáiban élt. Desfours felesége Széchenyi húga volt, és a gróf nála vélt menedéket találni a veszélyes időken. Kiterjedt rokoni kapcsolataihoz tartozott az említett Desfours család mellett a Kinsky, a Clam-Gallas és a Schwarzenberg család is. Fia, Lajos Clam-Gallas lányt vett feleségül.³⁰ Morvaország felvilágosodás kori kultúrtörténetében, ugyanakkor a magyarországi vonatkozások tekintetében is megkülönböztetett figyelmet érdemel az osztrák-morva Berchtold család. A Brünntől keletre fekvő Buchovice és Buchlov birtokosai a már említett nemesi családokkal – Ditrichstein, Mittrovský, Salm – együtt igen jelentős szerepet játszottak a 18–19. század fordulóján Morvaország társadalmi, gazdasági és kulturális életében. A Teleki, Serényi, Forgács, Kálnoky család-

²⁹ *Széchenyi Ferenc és Csehország. Levelestár.* Válogatta és a bevezető tanulmányt írta: Richard Pražák. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Deák Eszter, Erdélyi Lujza. Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár – Gondolat Kiadó, 2003.

³⁰ Pražák, Richard: A magyarok utazásai Cseh- és Morvaországban a középkortól a 19. század közepéig. In Alföldi László Mihály et al. (szerk.): *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II.* Budapest – Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Kft, 1993. 660.

dokkal való rokoni összefonódásuk révén pedig számos magyarországi kapcsolattal, kötődéssel rendelkeztek.³¹

A jakobinus mozgalom számos résztvevőjénél találhatóak csehországi kapcsolatok. Martinovics is levelezett 1784–1792 között a morvaországi felvilágosult nemessel, Lamberg gróffal. 1791-ben Bécsben megismerkedett Born Ignác tudóssal, és 1792-ben számos jelentős cseh társaságbéli prágai személlyel.

Széchenyi titkárának, Hajnóczynak a letartóztatása, majd a politikai élet másik kiválóságának nem önként vállalt tartózkodása Morvaországban már egy másik fejezetét jelenti a cseh-magyar kapcsolatoknak. Hajnóczy tiltott leveleit segítette a börtönből kijuttatni egy bizonyos Novák kapitány, a börtönőrök parancsnoka. Hajnóczy hagyatékában volt egy cseh grammatikai munka, egy cseh énekeskönyv, valamint Kollár Ádám Ferenc és Bél Mátyás írásai.

Hirgeistem Ferenc fölött, akinek halálos ítéletét később hosszú börtönbüntetésre változtatták, a cseh nemzeti érzelmű Deym Ferenc gróf tartotta védően a kezét. Hirgeistem szabadulása után a gróf gazdasági felügyelőként foglalkoztatta birtokán, a csehországi Vodiceben. 1792-ben Makk Domonkos beutazta a cseh területeket a Cseh Királyi Társaság tagja, Batthyány érsek megbízásából, és a cseh erdészeteket tanulmányozta. A morvaországi Magnus Czeynard ellen 1795 őszén vizsgálat indult Szén Károllyal való gyanús kapcsolai miatt, akit eredetileg halálraítéltek a Martinovics összeesküvésben való részvételért. Szén Károly a korabeli feljelentés szerint ismeretlen színjáték szövegét terjesztette Pesten. Elegendő bizonyíték hiányában elkerülte testvére, Szén Antal sorsát. Ribay György is figyelemmel kísérte a jakobinus mozgalom résztvevőinek a sorsát,

³¹ Deák i. m.

és a mozgalom csehországi visszhangját, ahogy ez a Jan Petr Cerro-nival folytatott levelezéséből kiolvasható.

A 18. század végén tehát kimutatható, hogy a politikai gondolatok aktív fogadtatásra találtak a cseh közegekben.³²

Veränderungen in den böhmisch-ungarischen Beziehungen vom 16. bis ins 18. Jahrhundert (Rezumeé)

Im untersuchten Zeitraum übten Reiseberichte einen Einfluss auf die böhmisch-ungarischen Beziehungen aus. So ist die Zeit der Aufklärung im 18. Jh. durch das gegenseitige Kennenlernen und durch die wechselseitigen Abhängigkeiten gekennzeichnet. Die geographische Lage Böhmens begünstigte diese Phänomene, da wichtige Handelswege durch das Land verliefen. Die ungarischen Studenten reisten durch Böhmen zu den deutschen Universitäten. Zum Aufblühen des böhmisch-ungarischen wissenschaftlichen Lebens trug die vom Manierismus geprägte Hofhaltung im 16. und 17. Jh. bei. Zahlreiche ungarische Politiker und Literaten verkehrten am kaiserlichen Hof in Prag.

Am Anfang des 17. Jhs., nach der „Weissenberg“-Periode, reduzierten sich die Kontakte zwischen den zwei Staaten nicht bloß auf die ständischen Aufstände gegen die Habsburger, sondern auch auf die Beziehungen zwischen böhmischen und ungarischen Protestanten. Auf dem Gebiet der barocken Musik, dem Theater und der Bildenden Kunst fand ein intensiver und aktiver böhmisch-ungarischer Gedankenaustausch statt. In der zweiten Hälfte des 18. Jhs. erlebte die Reisebericht-Literatur eine Wiederbelebung durch die Aufklärung in Europa. Die ungarischen „Jakobiner“ verfügten auch über böhmische Kontakte.

³² Pražák Richard: K ohlasu uherského jakonského hnutí v Českých zemích na sklonku 18. století. *Sborník prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity = Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*, C. Brno, 1977, 57–58.

Mikor is kezdődött a reformkor?¹

Historiográfiai körutazás egy korszak kezdete körül

Manapság mindenki, aki történelemből sikeresen érettségizett tudja, hogy a magyarországi reformkor 1830-ban kezdődött. Hogy miért is ekkor, arra már meglehetősen bizonytalan, és vélhetően kétséges válaszok születnének. Hasonló bizonytalanság sugárzik a történettudományi irodalomból is. Köztudott, hogy más a történelem, mint tudomány és más mint iskolai diszciplína. Míg az utóbbi a kanonizált tényanyagok és narratívák biztos tudását, pontos fogalmakat és időpontokat követel, az előbbi sok esetben inkább dilemmákat, kétségeket fogalmaz meg, s nem egy esetben a kanonikus tudást rombolva teremt új, másfajta narratívát. A modern történetírás egyik elengedhetetlen kényszere a temporálás, a történelmi események, folyamatok időbeli szakaszolása, az epochális időszemlélet alkalmazása. E rövid írás² csupán csak arra tesz kísérletet, hogy az utóbbi

¹ Az előadás első változatban 2008. november 9-én hangzott el az Itt kezdődött a reformkor című konferencián, Szombathelyen.

² Itt kezdődött a reformkor adták tudtul 2007 tavaszán a Szombathelyen kezdődő kampány fiatal irodalomkedvelő önkéntesei. Arra emlékeztetvén a vasi megyeszékhely közvéleményét, hogy kétszáz évvel ezelőtt, az egykori királyi líceumban tette le vizsgáit az akkor még csak 16 éves Széchényi István gróf. A magántanulmányokat záró nagy maturára aztán 1808. november 8-án került sor. Most tekintsünk el attól, hogy valójában milyen nehézségi fokozatúak is voltak azok az egzámenek a gróf

másfél század legjelentősebb és leginkább forgatott történeti alkotásait áttekintve megvizsgálja miként is változott ennek a kultikus dátumnak a kijelölése.

Nem kívánunk foglalkozni az újkori magyar történelem lehetséges szakaszhatáraival, ezt mások már megtették,³ csak azzal, hogy miként is változott meg – ha egyáltalán változott – a reformkor kezdetének a dátuma. „*A korszakváltásnak nincsenek tanúi.* – olvasható Hans Blumenberg témával foglalkozó tanulmányában – *A korszakfordulat az észrevehetetlen limes, amely nem kötődik egy jelentős dátumhoz vagy eseményhez. ...A szellem képviselőinek és koruk egymástól való elválásának jelentős dátumait érintő követelmény egy olyan korszak számára, amely önmagát önmagaként akarta tudni, csak ennek az akarásnak a megtestesülésében, egy továbbra is látható*

úrfi számára. Nem az egykori megmérések színvonala, a családfő, az akkori vasi törvényhatóságot is vezető Széchenyi Ferenc tekintélyének érdemjegyet determináló hatása, vagy a vizsgák jellem- és emberformáló szerepe érdekel, hanem az a mechanizmus, ahogy egy történelmi korszak, szakaszhatár kijelölése zajlik a historikusok körében. Széchenyi is úgy érezte, hogy a jó jegyeket nevének köszönheti. Lőcsei Péter: Itt kezdődött a reformkor? A szombathelyi királyi liceum első éveit és Széchenyi István vizsgái. In Lőcsei Péter: a múltnak kútja. Művelődéstörténeti írások a XIX–XX. századi Szombathelyről. Szombathely, 2010. *Acta Savariensia* 22. kötet. 130–136. Csorba László: *Széchenyi István*. Budapest, 1991. 19.; Oplátka András: *Széchenyi István*. Budapest, 2005. 34–35. Borovszky Samu (szerk.): *Vas vármegye*. (Magyarország vármegyéi és városai) Budapest 1898. 236.

³ Miskolczi Ambrus: Egy történészvita anatómiája 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság? (avagy „Mit üzent Kossuth Lajos?”). *Aetas*, 2005. 1–2. sz. 160–212. Kövér György: Korszakolás és korszaktudat. A 19. századi periodizáció kérdései a társadalomtörténetben. In Kövér György: *A felhalmozás ive*. Bp., 2002. 351–359.

és hatékony limes-figurában teljesülhetett be.”⁴ Ezt a limes-figurát a magyar történészek a kezdetektől fogva – nyilván nem véletlenül – Széchenyi Istvánban találták meg. A kérdés nem is ez volt, hanem az, hogy melyik tettehez is lehet, célszerű kötni ezt a fordulópontot. A történelmi kánonokban gyakran szereplő mozzanat az 1825. november 3-iki pozsonyi fellépés,⁵ vagy a Hitel című munkájának megjelenése.⁶ A kezdeményezők öntudatlanul a szakaszhatár teremtő historikusok realista iskolájához tartoztak, akik szemében meghatározó, kiemelkedő szerepe van az epochális perceknek.⁷ Azaz annak a momentumnak, amikor az új korszak nyitánya világosan elválik

⁴ Hans Blumenberg: A korszakfogalom határai. Helikon, 2000. 3. sz. 313–314.

⁵ A hírcs kerületi ülésen ajánlotta fel éves jövedelmét a magyar nyelvet ápoló társaságnak. A felszólalásról Széchenyi így írt Naplójában: „A kerületi ülésen beszélt: minden honfitársamat ellenséggemmé tettem.” Széchenyi István: *Napló*. Gondolat, 1982. 420.

⁶ Az 1828 és 1829 között egy év alatt elkészült mű 1830-ban jelent meg. Egy éven belül hat kiadást is megért magyar és német nyelven. Horváth Attila: Hitel. Gróf Széchenyi István művei. Előadás sorozat születésének 200. évfordulója alkalmából III. Széchenyi Alap, 1991. 10–11. Hatásmechanizmusa azonban kérdéses. Szekfű Gyula és Gergely András szerint megosztó és stimuláló szerepe volt a fontos, hogy a kortársak közül hányan is olvasták, az kérdéses. Feltűnő, hogy Horváth Mihály utóbb idézendő gazdaságtörténeti összefoglalójában nem utal ilyen elemetáris hatásra. Az utókor értelmisége jobban felértékelte a művet. Gergely András: Világ. Gróf Széchenyi István művei. Előadás sorozat születésének 200. évfordulója alkalmából IV. Széchenyi Alap, 1991. 6–7. Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar Történet VIII. A tizenkilencedik és huszadik század. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 111. A mai Széchenyi. Eredeti szövegek Széchenyi István munkáiból. Kiadó: Szekfű Gyula, 1935. 10–11. Gergely András: Széchenyi István a politikában. In *Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról*. Budapest, 1987. 183–185.

⁷ A görög epoché kifejezés nemcsak egy mozgás közbeni megállást jelent,

az előzőtől. A pillanatra megmerevített idő még a múltat is képes szakaszokra bontani.

A vizsgált időszakban a 19. század első évtizedeiben a racionalitással átítatott romantika korában, a historizmus terjedésével kapott egyre fontosabb szerepet a történelmi korszakolás kérdése a történészek körében. Nem annyira egy-egy történelmi esemény, hanem a korszak lett a főszereplő: a szakasz, amely megadja a történelmi folyamatok összevetésének és a különbségek kihangsúlyozásának a lehetőségét.⁸

A jelen mindig cseppekként válik múlttá. Egy történelmi korszaknak csak lezárultával lesz igazán fontos és érdekes a kezdete. A történészek pedig – lassan két évszázada – csak lezárult események vizsgálatával szeretnek bíbelődni, mert így magabiztosabban terjeszthetik tételeiket és jobban elrejthetik tévképzeteiket a jelen ítélőszéke előtt. „*A történelem akkor születik meg egy korszak számára, amikor ez utóbbi már teljes egészében meghalt. A történelem felségterülete tehát a múlt. A jelen a politikára tartozik, a jövő pedig lstenre.*”⁹ – hirdette már a 19. században francia Thienot.

Ismert, hogy az említett kérdésről, a reformkorról bár eltérő diskurzusok születtek, de nem alakultak ki ütköztetésre érdemes, egymással argumentálisan, markánsan eltérő álláspontok a korszak jelentőségét és szerepét illetően.

A modern magyar történetírás egyik megformálója, és első ki-

hanem azt a pontot, ahol ez a megállás, megfordulás végbe is ment. Blumenberg i. m. 304.

⁸ Blumenberg i. m. 303–304.

⁹ Idézi: Jean Leduc: *A történészek és az idő. Elméletek, kérdések, írásmódok.* Pozsony, Kalligram, 2006. 68.

emelkedő alakja Horváth Mihály, mint kortárs is figyelhette, figyelte az eseményeket. Az 1809-ben született papi pályát választó Horváth szellemi ébredésével párhuzamosan haladt a magyar politikai élet dinamizálódása és metamorfózisa.¹⁰ Első alkotásainak egyikében, az első magyar gazdaságtörténeti műben, az 1840-ben Budán megjelent *Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt* című opusban az utolsó etap az 1825-ös országgyűléssel vette kezdetét.¹¹ Ezt látta cezúrának a korábbi időszakhoz képest, ez lett a „Jelenkor” kezdete. Bizonyos értelemben a harmincas éveket innét datálta. „1825 tájáig a legjobb akarat mellett sem lelték fel a módot, mellyel a haza e tekintetbeni állapotán, függetlenül a körülményektől, amelyeket változtatni nem lehetne, segíthetnének.”¹² – írta a szerző, de egyben arra is utalt, hogy a csodavárók végtelen tengere még később is óriásinak látszott. „A századunk harmadik tizedéig sokan hasonlóak valának az égből mannat várókhhoz.”¹³

Művében bár foglalkozott Széchenyi István szerepével, fellépésével is, de feltűnő módon inkább gyakorlati kísérleteit hangsúlyozta.

¹⁰ Fenyő István: *Haza és tudomány. A hazai reformkori liberalizmus történetéhez*. Budapest, Szépirodalmi kiadó, 1969. 34–39. Márki Sándor: *Horváth Mihály (1809–1878)*. (a továbbiakban Márki: Horváth Mihály) Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1917. 3–12.

¹¹ 1838 óta jelentek meg nyomtatásban írásai, lényegében pályaműve már a sokadik opusa volt. Pamlényi Ervin: *Horváth Mihály*. Budapest, 1954. 96. A gazdaságtörténeti mű első változata még 1837-ben készült el, egy akadémiai pályázatra. Fenyő i. m. 51.

¹² Horváth Mihály: *Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt*. (a továbbiakban Horváth Mihály: *Az ipar és kereskedés története*) Budán, 1840. 366.

¹³ Uo. 368.

A meginduló lófuttatásban játszott érdemét és az egyesületek megalapítását.¹⁴ S annak ellenére, hogy művében a honi kereskedelem történetét taglalta nem szentelt teret Széchenyi Hitel című munkájának megjelenésére, holott a gróf nagyon is szakmunkának szánta az alkotást. Sőt mi több a könyv által kiváltott disputára sem utalt, de a gazdaságilag rendezettebb elképzelést megtestesítő Stádium gondolatmenetét sem taglalta. Mindez annál is figyelemre méltó, mert az akkor már tudományos doktorátussal rendelkező Horváth Mihály Keglevich Gábor gróf gyermekének nevelőjeként bejáratos volt az arisztokrata család könyvtárába és nyilván részletesen értesülhetett az akkori politikai és hírlapi disputákról.¹⁵ A gazdaságtörténeti művet a kor optimista, erősen voluntarista ízü, sok tekintetben a Hitelre emlékeztető liberális reménnyel zárta.¹⁶

Aztán a volt csanádi püspöknek és a Szemere-kormány egykori kultusz miniszterének jutott az a feladat, hogy saját kifejezésével érve „töretlen útra lépjen,”¹⁷ és az emigrációban elkészítse a reform-

¹⁴ Uo. 372.

¹⁵ Kétségtelen, hogy akkor váci papi seminarista Horváth eléggé elzárva élte le mindennapjait, de utóbb, ha akar változtathatott volna ítéletén. Márki: *Horváth Mihály* 24–25. és 45–50. Horváth Mihály: *Polgárosodás, liberalizmus, függetlenségi harc*. Válogatott írások. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Pál Lajos. (Történetírók Tára 5.) Budapest, 1986.

¹⁶ „De a nemzet akarata, – mert nemzetnek csak akarnia kell! – elszántan fogni a javításokhoz, s a régi munkátlanságból felocsúdvá, tetterővel lépni a pályára, ...ha a megkezdett pályán állhatatosan, s minden kezdetet súlyosbitni szokott nehézségektől el nem csüggedve, anyagi állapotának tökéletesítése mellett polgári intitúcióit is korszerűleg javítva, a népnevelésre gondosabban ügyelve, halandand előre, nincs oka aggódnia jövődjé iránt, ...” Horváth Mihály: *Az ipar és kereskedés története* 390.

¹⁷ Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig*.

kor első átfogó politikatörténetének a bemutatását. Az orális forrásokra, emlékekre, könyvészeti és hírlap irodalomra, diétai naplókra építő alkotása a mai napig nagy haszonnal forgatható.¹⁸ Nemcsak információs forrásnak kitűnő, hanem történeti narratívának is. Az 1864-ben, Genfben megjelent összefoglaló művével Horváthnak ketős célja volt: a fiatalabb nemzedékeknek bemutatni az letűnt kor eseményeit, (amiről vajmi keveset tudhattak a neoabszolutizmus éveiben). Másrészt a külföld meglehetősen rossz magyar imázsát kívánta korrigálni, módosítani.¹⁹

A három könyvből álló alkotásnak Huszonöt év Magyarország történetéből címet adta. S miként Előszavából is kiderül az 1823 és 1848 áprilisa közti időszak (ti. ez lett nála a reformkor a vége) bemutatására vállalkozott. Különösebben nem indokolta az 1823-as cezúrát, ami annál inkább érdekes, mert az elbeszélését jóval korábbról indította. Első könyvében 130 oldalon nemcsak az 1815 utáni európai eseményeket, a belpolitikai történéseket vette górcső alá, de viszonylag nagy terjedelemben foglalkozott az nemzeti irodalmi élet megújulásával is. A második könyv első fejezetében tárgyalta az 1825–27-es országgyűlés legfőbb eseményeit. „*A törvényhozás tagjai, mint említők, teljes meglepődétséggel oszlottak szét Pozsonyból: az alkotmány és nemzetiség, úgy hívék, meg van mentve.*”²⁰ – fogalmazta meg a végső konklúziót.

S csak a következő időszak (a második fejezet) kapta a reform-

(a továbbiakban Horváth: Huszonöt év Magyarország történetéből) Első kötet. Genf, 1864. Előszó VII. o. Márki: *Horváth Mihály* 260–271.

¹⁸ A hiátusokat ő is megjegyzi, számba veszi. Horváth: *Huszonöt év Magyarország történelméből*. Előszó VII.

¹⁹ Uo. Előszó V.

²⁰ Uo. 200.

mozgalmak kezdete címet. Bár rögvest hozzátette: „*A szellemi mozgalom, mely a haladás, a reformok felé kezd hajolni, még nem talált határozott formákra, nem birt kijelölt iránnyal. A kor igényeit inkább a sejtelem, mint megtisztult eszmék gyanánt tünedeztek fel a kedélyekben, a fogalmak még zavartak, homályosak, idomtalanak, inkább a vágyak, inkább az akarat régióiba csapongának...*”²¹

Aztán mégiscsak kialakult három figyelemreméltó fórum. Egyrészt Pesten a nádor vezetésével serénykedő országos reformbizottmányok (1828),²² másrészt a nemzeti kaszinó és a megszorodó gazdasági egyesületek, s harmadik maga Széchenyi István, aki felépéseivel, megnyilatkozásaival vitákat indukált. A grófról azonban erős kritikát fogalmazott meg a volt püspök. „*Nehezíti az eligazodást maga e rendkívüli férfiú kedély és szellemvilágának rejtélyessége, mi őt nem ritka önmagával ellentétben tünteté fel az ő észjárását, cselekményei indokait nem mindig ismerő, vagy kellőleg nem méltányló közönség szemében. Pedig Széchenyi István reformátori pályájának hibátlan felfogásától függ nagy részben e korszak történelmének hűsége, mert azt jobbra ő töltötte be munkásságával, az általa kijelölt irányban haladt a nemzet átalakulásában.*”²³

Horváth Mihály is különbséget tett a reform–mozgalmak színre lépése és az első eredményeket felmutató 1832–36-ös reformországgyűlés között. E részletes elemző művében azonban nem gondolta, hogy egyértelmű választóvonal meghúzása szükségeltetne. Nem

²¹ Uo.191.

²² Uo.192. 1828-ban a reform előmunkálatok több bizottságban kezdődtek meg Pesten a Károlyi palotában József nádor vezetésével. Gergely András is nagy szerepet tulajdonított e tényezőnek. Gergely: *Világ* 5–6.

²³ Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történetéből* 195.

a szimbolikus indítás volt az érdekes számára, hanem a korszak, a gondolatok-eszmék, a programok ekszkalációja, az egymásba fonódó politikai események láncolata.

Lényegében hasonló álláspontot képviselt a kiegyezés után megjelent összefoglaló művében is, *A magyarok történetének 1887-ben megjelent hatodik kiadásában* is.²⁴

Itt talán nagyobb nyomatókat kaptak a nemzeti ébredést elindító irodalomszervezők, nyelvújítók, Berzsenyi Dánieltől Virág Benedekig. Akik nemcsak írók, költők voltak, „...hanem a tespedést, elkorcsosulást korbácsoló, nemzeti érzelemtől ihletett műveikkel az általános nemzeti ébredésre is nagy befolyást gyakoroltak.”²⁵ A politikai korszakhatárt, a vízvonalat továbbra is az 1825-ös országgyűlésben látta, amely „új korszakot nyitott meg történelmünkben.”²⁶ A nemes grófról pedig emígyen írt, „...a legkíméletlenebb modorban támadta meg a nemzeti előítéleteket, a minden kifejlést gátoló nemesi kiváltságokat, a hibát s hiányt mindig is másutt s nem magában kereső nemzeti hiúságot, s a végtelen panaszokba merült henye tétlenséget: mindamellett irodalmi munkának hazánkban soha nem volt még annyi hatása, mint a *Hitel*, *Világ*, *Stádium* című, részben igazgató, részben az átalakulás lehetőségét, irányát és módjait fejtegető

²⁴ Széchenyi István emlékezetes fellépését, hatvanezer forintos felajánlását, nagyobb szerepének látatta. Különösen igaz ez Sebestyén Gyula által készített lapalji jegyzet révén, amiből kiderült a gesztus félévszázados évfordulója (1875) és az újabb irodalom (Révész Imre, Vaszary Kolozs, Szilágyi István és Zichy Antal) epochális ponttá emelte ezt a mozzanatot. Horváth Mihály: *A magyarok története rövid előadásban*. 1887. Hatodik kiadás, 476. Az 1876-os 5. kiadást kiegészítette Sebestyén Gyula és rendezte sajtó alá.

²⁵ Uo. 478.

²⁶ Ua.

iratoknak.”²⁷ Érezhetően sokat változott Széchenyi munkáinak jelentősége és súlya Horváth történelemírásában, az idő (és az emlékezet hajlítása) fajsúlyosabbnak látatta a műveket.

Horváth Mihály a kortárs, és az első alapos elemző nézeteit egy sajátos kettőség jellemezte. Egyrészt politikai cezúrának az 1825-ös országgyűlést tartotta, nemcsak azért, mert a rendiség és a királyság újabb kompromisszuma kötetett meg, hanem mert az országgyűlés magának a rendi politikai alkotmánynak is a tengelye. A politikai nyilvánosság országos fóruma, az gerinc, amire ráépül a szisztéma. Így hiánya mindaddig a szétesettség érzését kelti, amíg nem lép a helyébe az „piciny köztársaságokat” összefogó új szisztéma, ami elvileg épp úgy lehetne egy országos egyesület, mint a formálódó nemzeti nyilvánosság más intézményei, pl. a sajtó. Lényegesnek a politikai élet korábbi tespedtségének a megszűnését látta, a lokális elmaradottságot, visszaszorulását, amit egy dinamikusabb tempó követett. Az újabb és újabb események a reformerek táborának a szélesedéséhez és a közhangulat átalakulásához vezetett, de egyik sem bírt oly hatással, hogy azt cezúrának lássa. Maradt hát az 1832-es rendi országgyűlés tekintettel arra, hogy az 1830-as sem tartalmában, de ami még ennél is fontosabb, személyi kvalitásaiban nem tudta elérni a korábbi nivóját.

A 19. század utolsó harmadában a modernizálódó vidéki Magyarország törvényhatóságai elitjének egyik legkedveltebb, legnagyobb hatású politikai nézetet és mintát adó személyisége Grünwald Béla volt.²⁸ Az 1888 tavaszán megjelent A régi Magyarország című művének előszavában a reformkorszakról emígyen szólt: „*Magyaror-*

²⁷ Uo. 479–480.

²⁸ Grünwald: Béla: *Közigazgatásunk és a szabadság*. Budapest, 1876.

szág újkori történelmének 1825-től 1848-ig terjedő része a nemzet életének, legszebb, legtermékenyebb időszaka. A nemzetet mély süllyedéséből fölemeli a nemzetiség eszméje. A magyar nemesség kiválóbb része belátja, hogy a rendi alkotmány formáiban nemzeti élet lehetetlen, s megkezdi a küzdelmet saját kiváltságai ellen. A nemesség komolysággal, lelkesedéssel következetesen folytatja a küzdelmet közel egy negyedszázadig, egy magasabb eszme nevében, a demokratikus elemek közreműködése nélkül. Egyedülálló jelenség ez a történelemben, s érdekes európai szempontból is.”²⁹ A nagyívű politikai-történelmi esszét Grünwald egyfajta bevezetőnek szánta a modern Magyarország megértéséhez, még akkor is, ha a két évvel később megjelent főmű, lényegében Széchenyi István életművének interpretálásából állt. Számára is a választóvonal a két világ között 1825-ben húzódott, mely egyszerre adta a múlt rendi világának minden eszenciáját és az Új Magyarország indító pontját.

A millenniumot követően született meg Szilágyi Sándor szerkesztésében a 20. kötetből álló reprezentatív összefoglaló Magyar Nemzet története.³⁰ Mint minden európai országban nálunk is a nemzetépítés korában a történetírás e folyamat szolgálóleánya volt. A 19. század első felének történetét a jelzett nagy történelmi vállalkozásban Ballagi Géza történész az MTA tagja (Bloch Mózes, Ballagi Mór fia) készítette el és *Az új állam megalapítása 1815–1848* címet viselte.³¹ Értelmezésében – az akkori honi értelmiségi körökben nagyon divatos francia Guizot gondolatmenetét és liberális demokrata

²⁹ Grünwald Béla: *A régi Magyarország 1711–1825*. Budapest, 2001. 7.

³⁰ Gunst Péter: *A magyar történetírás története*. Debrecen, 1995. 148–150.

³¹ Ballagi Géza: *Az új állam megalapítása*. In Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története* XV. Kassák Kiadó (reprint) 255–442.

érvelését felhasználva – a magyarországi történelmi folyamat lényege az, hogy a korona hű marad régi felfogásához, „*a nemzet ellenben megváltoztatja irányát, s így utjaik elválnak egymástól.*”³² A kor tehát a divergálódás kora, amely kettős feladatot rótt a haladni vágyó nemzetre. Meg kellett védeni a jogait az abszolútizmussal szemben „*másrészről folytatni kell az államépítés, az egységes nemzetté alakulás megkezdett munkáját.*”³³ Míg A rendi alkotmány kitatarozása című hat fejezetből álló részben tárgyalta az 1815 és 1827 közti eseményeket, addig az 1827 és az 1832 közti köztörténetet A nemzeti állam eszméje címen foglalta össze.³⁴ Az öt fejezetre tagolt egységben Széchenyi Hitelének eszmei és politikai hatásaival, az 1830-as országgyűléssel, a kolerazendüléssel, Széchenyi és Wesselényi harmincas évekbeli tetteivel foglalkozott. A következő részben aztán részletesen tárgyalta az 1832–36-as országgyűlés munkálatait. Egy alfejezetnyi cím sem jutott a reformkornak a konkrét kezdeményezéseknek és kezdeményezőknak. Érezhetően osztotta Horváth Mihály álláspontját, hogy az első reformországgyűlésnek az 1832–36-os tekinthető, számára is a korszak volt az érdekes és lényeges és nem az epochális pont.³⁵

Nagyjából hasonló felfogást képviselt a korszakolás tekintetben a két világháború közti történelemszemléletet meghatározó keresztény-konzervatív értékrendű Szekfü Gyula is. Tulajdonképpen sok vonatkozásban átvette, természetesen áthangszerelve a nemzeti li-

³² Uo. 259.

³³ Ua.

³⁴ Ballagi Géza: A nemzeti állam eszméje. In Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története* XVI. Kassák Kiadó, (reprint) 3–93.

³⁵ Ballagi: Az 1832/36-iki országgyűlés. 95–97.

berálisok korszak tételeit. Nézetei e téren erős állandósággal bírtak. Az első világháború ideje alatt megjelent A magyar állam történetében úgy értékelte, hogy a Széchenyi-féle reformmozgalom arisztokratikus és lojalista volt és nem volt benne olyan, amit a kormány ne fogadhatott volna el. A gondok és a problémák innét, – mármint a meg nem értésből fakadtak.³⁶ Azt hangsúlyozta, hogy igazából a reformmozgalom a negyvenes években bontakozott ki, s ekkora már markánsabban érzékelhető a nyugati liberálisok és demokraták érvkészlete a honi politikusok szótárában.³⁷

Szekfű Gyula legismertebb (s talán legvitatottabb) művében, a Három nemzedékben a leggyakoribb, a leelterjedtebb történelmi időfelosztást alkalmazta: a generációkra épülő interpretálást.³⁸ Ilyen megközelítésben értelemszerűen nincs értelme nyitódátumról beszélni, hisz a felnövekvő erkölcsi Héroszok (Széchenyit nem egyszerűen államférfinak, hanem morális óriásnak látta és látatta) szellemi épülése és cselekedete adja a történelmi idő ritmusát. Ő is megerősítette – ha más előjellel is – elődeinek meglátását, miszerint „*A Széchenyitől megindított reform mellékvágányokra tolódik, aszerint, amint a közhangulaton ez vagy az a nemzeti szenvedély vesz erőt. E tekintetben az 1832–36-i országgyűlés képez fordulóponthoz. Rajta már a régi-konzervatív-aulikuspárttal, mely konzervativizmusát a középkori viszonyok állandósításában látta, a Széchenyit követő reformpárt mérkőzik, melynek vezetői közt a romantikus Kölcsey mellett ott*

³⁶ Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*. Történelmi tanulmány. Budapest, 1917. 184.

³⁷ Uo. 192.

³⁸ Ledoc i. m. 139–145.

*látjuk az új liberális mozgalomnak idősebb, humanisztikus erkölcsi alapon álló nagyjait: Deákot, Wesselényit, Klauzált, Bezerédyt.*³⁹

A Széchenyit félreszorító új liberálisok tábora, mint a legújabb kutatások is megerősítették mindig is szerénynek mutatkozott.⁴⁰ Szekfűnél ez azonban egy sajátos apologetikát kapott. „*Reformot tulajdonkép senki sem akart, csupán azon néhány igen művelt fő a va-gyonos köznemesség köréből, akikben Széchenyi tana jó talajra hullott...*”⁴¹

Az eddig említett polgári történetírók más-más tudományfilozó-fiai vonulatot követve, politikai értékrendet képviselve a reformkor kezdetét illetően hasonló állásponton álltak, ti. a pontos kezdődá-tumával adósak maradtak, nem gondolták, hogy a gazdag politikai eseménysor közül egyet feltétlenül ki kell választaniuk, ilyen érte-lemben nominalistáknak voltak. A korszak ténye és tartalma volt számukra az érdekes, ez szabta meg gondolatmenetüket. Az 1832-es országgyűlés reformjelleget egyikük sem tagadta, reformkori törté-nelmi óramutatójuk 1825/27, és 1832 között ingadozott.

„*Nyugtalanító hírek szállingóznak Magyarországra 1830-ban. – olvasható egy harmincas évek végén készült összefoglaló történeti műben – A júliusi forradalomtól kezdve a liberális Franciaország és Anglia a keleti hatalmakkal szemben egyensúlyt biztosítva veszi*

³⁹ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik* (a továbbiakban Szekfű: *Három nemzedék és ami utána következik*) Ötödik kiadás. (reprint) Buda-pest, Maccenas Kiadó, 1989. 101.

⁴⁰ A liberális tábor kétségtelenül kis lélekszámú volt nem ez volt az érdekes, ha-nem hatása, tematizáló szerepe a formálódó közvéleményben. Dénes Iván Zoltán: *Egybeforrasztás vagy elkülönülés: A magyar liberálisok és konzervatívok értékvi-lága 1830–1840. Világosság*, 1988. 11. sz. 776.

⁴¹ Szekfű: *Három nemzedék és ami utána következik*. 131.

fel a versenyt. Bécsből fél nap alatt befut az első osztrák gőzhajó Pestre. Ullmann Móric pesti nagykereskedő az udvartól engedélyt kér az első bank alapítására. A modern kapitalizmus szele melengeti a feudális Magyarországot. Pénzre, hitelre van szükség. A nemzet sorsával törődő jobbak már hónapok óta izgalommal olvasnak egy megrázó könyvet, a Hitelt. Egy év múlva megjelenik a Világ két év múlva a Stádium...''⁴²

Az első határozott érvelés az 1830-as esztendő mellett, amiben belesűrűsödik a korabeli európai világtörténelem minden lényegi eseményfordulata és a honi élet fontosnak tartott eseménye. Igaz (eseménytelensége miatt) sok szó nem esett az 1830-as országgyűlés disputáiról. Szemléletbeli megközelítésében a nemzeti totalitást képviselő alkotásban a reformkort határozottan 1830-ra helyező szerző dr. Málnási Ödön szélsőjobboldali történész, aki *A magyar nemzet őszinte történetében* szükségesnek vélte, hogy a 19. század első felének historiájában a választóvonalat ne csak 1790-ben és 1848-ban húzza meg, hanem 1830-ban is. A sorvadó rendiség átalakulása és a királyi hatalom ellenállása címen mutatja be az 1830-as, 40-es esztendőket. Itt nem annyira egy esemény a fordulópont, hanem inkább az esztendő, amibe bele lehetett gyömöszölni az egyetemes történet fontosnak vélt eseményeit épp úgy, mint a magyarországi történéseket, így mutatva rá a szinkronizmusra és a szoros kapcsolatra. Málnásit szemmel láthatóan még az sem zavarta, ha az események között nincs is világos oksági kapcsolat, és nem is egy esztendőben játszódtak le.⁴³

⁴² Dr. Málnási Ödön: *A magyar nemzet őszinte története*. Budapest, Cserépfalvi, 1937. 122.

⁴³ Azért Málnási kontextusából jól kiérződik a korszak erős antikapitalista és antiszemita szellemisége.

Nem tekinthető ilyen határozott álláspontúnak a honi korai marxisták,⁴⁴ majd a marxista-leninista történetírást reprezentáló Mód Aladár. A második világháború közepén, 1943-ban megjelent újszerű történelem értelmezésében,⁴⁵ és annak újabb módosított változatai-

⁴⁴ A századelő honi marxizmusának reprezentánsa, Szabó Ervin az első világháború idején készítette el az 1848–49-es eseményeket taglaló új szemléletű elemzését, amelynek első részében érintette a reformkor kérdését is. „A XIX. század húszas évekeiig tartott ez az állapot és megérlelte a fennálló rendszer összes káros következményeit. ... De sajtóságos módon nem újkori eszmékért és törekvésekért lelkesül. Nem politikai reményekért és célokért küzd, hanem eszményképe a régi harci dicsőség. Nem a nemzeti, irodalmi újjáélesztés keltette új politikai életre a hazát. Mint a magyar történetírás állítja, nem a költészet buzdítja a politikát, sőt ennek reményeit is kétkedve veszi át. Inkább utána megy mint előtte halad. Széchenyi István gróf gazdaságpolitikai agitációja rázza fel a nemzetet a politikai kábultságából.” 257. o. Széchenyiről azt írta: „Mindebből kialakul nála a magyar liberális toryzmusnak egy sajátos rendszere, melynek 1825 óta fíradhatatlan apostola... A reformeszmék legkiválóbb képviselői – főképp a júliusi forradalom és az 1831-i rettenetes felső-magyarországi parasztlázadás hatása alatt – szintén felismerték, hogy a nemzetgazdasági és egyszersmind a nemzeti probléma megoldása szükségképpen a parasztkérdéssel kezdendő. Így többek között Kölcsey, Wesselényi Miklós háró, Deák Ferenc ... Már az 1832–36-iki országgyűlésen minden módon iparkodott a kormány rendi tábla határozatait meghiusítani és a megyéket rábírní, hogy a haladóparti követeknek utasításokat megváltoztassa...” Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban. In: Szabó Ervin: Történeti írásai. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta: Litván György. Bp., 1979. 258–259. Szabó Ervin műve 1921-ben jelent meg Bécsben, így minimális hatást váltott csak ki a magyar szellemi életben. Az 1946-os magyar kiadásának a fogadtatása már kedvezőbb volt, de hatásmechanizmusa a baloldalon is nagyon szerénynek mutatkozott. Révai József már 1924-ben reagált Szabó könyvére, kritikája Révai József: Társadalmi és pártharcok 48–49-es magyar forradalomban. In: Válogatott történelmi írások. I. kötet. Budapest, Kossuth Kiadó. 1966. 85–90.

⁴⁵ „A politikai és társadalmi küzdelmek menetét és belső törvényszerűségeit

ban megadta az ötvenes évek történelemfelfogásának alapját és tanításnak irányát, az új történelmi kánont.⁴⁶ A protestáns történelem-szemléletet és a polgári magyar történetírás jogcentrikus politikai narratíváit Mód Aladár konstruktívan ötvözte a marxizmus-leninizmus nyelvezetével, erős ideologikus világgépével és osztályharcos szemléletével.

Átvette és elfogadta Széchenyi kezdeményező szerepét a reformok megfogalmazása és elindítása terén, az első reform országgyűlésnek az 1825-öst látta, de hogy ebből valóban nagy esemény lehetett, ahhoz két tényező szükségeltetett. Az egyik, hogy a reformgondolat a középnemességben találja meg bázisát, másrészt, hogy „*a fordulat bekövetkezésében: a jobbágykérdés és a nemzeti függetlenség kérdését egyesítő ellenzéki mozgalom létrejöttében jelentős szerepe a jobbágyság 1831-es megmozdulásának volt.*”⁴⁷

Mindezek ellenére a nagy választóvonalat – s ebben a 19. századi történetírás tradícióit követte – 1790-ben és 1848-ban látta. A reformkor céljának és bázisának természetesen mást tartott. „*A feszültség nőttön nőtt. Széchenyi, aki minden reformot felülről akart keresztül vinni, aki a közjogi viták provokálását, az agitáció széleskörű kiter-*

csak akkor érthetjük meg, ha a folyamatot a gazdasági fejlődéssel kapcsolatban szemléljük.” – olvashatjuk az első kiadáshoz készült előszavában. Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért* (a továbbiakban Mód Aladár: *400 év küzdelem*) Budapest, Szikra, 1954. 10. Révai még a moszkvai emigrációja előtt 1938-ban megjelent a forradalomról szóló írásában a reformkor kezdetét 1825-ös Széchenyi fellépésben látta. Révai József: *Magyar szabadság – világszabadság.* In Révai József: *Kossuth Lajos.* Budapest, Szikra, 1945. 48.

⁴⁶ Mi a többszörösen átdolgozott és 1954-ben megjelent hetedik kiadásból idézünk. 1951-es kiadásnak a vitája a lényeges.

⁴⁷ Mód Aladár: *400 év küzdelem* 161.

jesztését végzetes veszedelemnek tartotta, nemsokára nemcsak, hogy nem vezette, de egyenes ellenezte az ország átalakítását célzó mozgalmat, amely elképzeléseivel szögesen ellentétes irányba fejlődött. A mozgalom ugyanis nem a kormánnyal együtt működő főrendiek vezetése alatt bontakozott ki, hanem ellenkezőleg, a köznemességet állította a küzdelem előterébe, ennek erőit növelte. A köznemességet pedig a bécsi kormány, valamint a reakciós főrendi többség elleni küzdelemben mindinkább balra tolódik: Ausztriától való teljes függetlenséget és demokráciát követel.”⁴⁸ Miként a reformkor nyitó eseményénél is, a társadalmi átalakulás és a nemzeti függetlenség egymást erősítő elemére építi diskurzusát a szerző, és ezt a tételt tovább sulykolta a reformkorszakban is. A kor politikai elvárásai fogalmazódtak meg azon tétel túlhajtásában, hogy a jobbagyfelkelés kényszeríti ki a nemzeti függetlenség hathatósabb védelmét.⁴⁹

A ma leginkább elfogadott és az iskolai kurzusokon tanított dátum óramutatóját (1830) a korai Kádár-korszakban állította be a történész szakma. A második világháború után kibontakozó hamis és hazug Kossuth kultusz hiteltelensége (csúcspontja 1952-ben volt),

⁴⁸ Uo.169.

⁴⁹ Mód Aladár többször is hivatkozott az akkor még csak kéziratos Tilkovszky Lóránt műre, ami az 1831-es parasztfelkelést taglalta. Az 1955-ben megjelent könyv így adta a felkelés történelmi summázatát. „1831-ben kicsúcsosodó harcával a nép kényszerítette a nemességet polgári átalakulás irányában való határozottabb megindulásra: objektíve a nép ösztönözte a nemességet arra, hogy függetlenségi küzdeleméhez fegyvertársul vegye – a népet: a nép magatartása váltotta ki a nemesség-nél a nemzeti függetlenség hathatósabb védelmét célzó nemzetegyesítő politikát: – egyszóval: a nép az 1831 évi felkelés politikai kihatásaiban is mint történelmet formáló erő mutatkozik meg.” Tilkovszky Lóránt: Az 1831. évi parasztfelkelés. Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó, 1955. 162.

a forradalom kifejezés új értelmezése 1956 után, és a szovjet kulturális-ideológiai befolyástól finomam távolodni kívánó magyar értelmiség a nyomasztó ötvenes évek végén felfedezhette Széchenyi István szellemi örökségét is.⁵⁰ Barta István munkásságának köszönhetően fogadtatott el az 1830-as esztendő, aki a jól ismert érveket adta elő, kicsit új hangszerelésben. Széchenyi⁵¹ Hitel című műve került a központba, természetesen kiragadva belőle azokat a mozzanatok, amely a polgári viszonyok megteremtésének szükségessége mellett érveltek, mindehhez nemcsak szorosabban kapcsolódott a reformbizottságok javaslata, hanem az alkotás generáló összefogó, reformereket tömörítő szerepe is.⁵² Széchenyi Hitele egy „új szellemi szerver” lett. Markánsabban fogalmazta meg a kezdeteket Kosáry Domokos egy 1979-es előadásában. „*A magyar reformkort, mint említettem, az 1830 körüli (sic!) időtől számítjuk, mert ekkor a nemzetközi politikai válság nyomán kezdett színre lépni itthon egy olyan*

⁵⁰ Széchenyinek az előző másfél évtized alatt a gyakorlati munkáját hangoztatták. Lásd: Kosáry Domokos: Széchenyi, a naplóíró és a történeti személyiség. In Kosáry Domokos: *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról.* (a továbbiakban Kosáry: *A történelem veszedelmei*) Magvető, Budapest, 1987. 217–256. Barta István (Szerkesztette, magyarázta és a bevezetőt írta): *Széchenyi István válogatott írásai.* Budapest, 1959.

⁵¹ Széchenyi István visszahelyezését a történelmi pantheonba a fejlődés legitímáló erejével lehetett megtenni. A feudalizmusnál mégiscsak fejlettebbek a polgári viszonyok, amelyeknek a legnagyobb magyar utat tört.

⁵² Barta István lényegében nem hozott új adatokat, hanem az addig ismerteket formálta másként „szöveggé”. Még akkor is, ha a konkrét filológiai bizonyításokkal adós maradt, ugyanis nem volt titok, hogy az operátumok által készített javaslatok korántsem a változást akaró korszellemet tükrözték. Barta István: Széchenyi és a magyar polgári reformmozgalom kibontakozása. *Történelmi Szemle* 1960. 2–3. sz. 227–231.

nemesi liberális, ellenzéki reformmozgalom, amelynek feltételei ugyan már egy idő óta érlelődtek, de amely csak most kapcsolta hozzá a társadalmi, polgári reform első célkitűzéseit a korábban pusztán rendi, feudális értelemben vett nemzeti önrendelkezés ügyéhez. Hagyományos legendáktól eltérően, ily törekvésekkel előbb az 1825–27. évi országgyűlésen, nem találkozunk. Egyének azonban, a maguk útján, mozgalom nélkül, már előbb is átlépheték e határt.”⁵³ Ma is ezt az álláspontot vallja a kanonizált történetírás.⁵⁴ Kosáry Domokos érvelése jól érzékelteti, miként lehet egy korszak tartalmi jellemzőiből utólag egy szakaszhatárt kreálni.

Inkább csak színezi, árnyalja az addigi álláspontokat Kecskeméti Károly vélekedése, miszerint 1831 lett a fordulat éve, ha szabad így fogalmazni a reformkor kezdete. Részben az új bizottsági munkálatok kinyomtatása és a kolera járvány teremtette parasztfelkelés következtében. „Ez lett a fordulat éve, a magyar szabadelvű mozgalom születésének ideje, amelynek európai háttéréhez tartozott a francia és belga liberális rendszerek látványos születése, valamint Lengyelország visszaállításának bukásával végződő kísérlete.”⁵⁵ Mindezt annak a tükrében kell értelmezni, hogy a Franciaországban élő Kecskeméti alaptétele úgy hangzik. „A reformkorban lényegében ... ugyanazok a társadalmi, jogi és politikai problémák állnak a figyelem előterében. Eszmetörténeti szempontból a kontinuitás nem szakad meg a II. József nevelte felvilágosult nemzedék és a Széchenyi István

⁵³ Kosáry: *A történelem veszedelmei* 228.

⁵⁴ Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 2003. 191–192.

⁵⁵ Bérenger, Jean – Kecskeméti Károly: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608 – 1918*. Budapest, Napvilág, 2008. 214.

fellépésével induló mozgalom nemzedéke között. Az 1830-as évek a politikatörténetben korszakváltást jelentenek, hiszen megindulnak a liberális hangulatú országgyűlések.”⁵⁶ Nála a változás a nyelvezetben, az érvkészletben, a feltétekben, illetve a politikai instrumentumokban jelenik meg.⁵⁷

Korokon átívelő konszenzus alakult ki abban, hogy a modernkori magyar történelem nagy cezúrája II. József halála és az 1848-as törvényes forradalom. Mindkét esemény jól kapcsolható a nagy európai történeti fordulatokhoz is (francia forradalom, „népek tavasza”). A reformkor, mint politikai korszakhatár kijelölése a történészek számára nem volt „létkérdés,” tekintettel arra, hogy alkorszak határnak tartották.⁵⁸ A korszakolást tekintve a szerzők szinte mindegyike

⁵⁶ „... a reformkor nem kezdet, hanem folytatás” Interjú Kecskeméti Károllyal. *Aetas*, 2001. 1–2. sz. 296. Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus 1790–1848*. Budapest, 2008.

⁵⁷ Kecskeméti Károly: A kontinentális liberalizmus magyar változata. In Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Liberalizmus és nemzetudat. Dialógus Szabó Miklós gondolatáival*. Budapest, 2008. 223–240.

⁵⁸ Természetesen jóval problematikusabb, ha a reformkort nem, mint politikai cezúrárt vizsgáljuk, hanem mint a 19. századi gazdasági-társadalmi választóvonalat, ez már több vitára adott lehetőséget. A plurálisabb szemlélet ténykerése következtében napjainkra már elültek a történelmi korszakolásra vonatkozó korábbi heves viták. Részben természetessé vált a társadalmi alrendszernek eltérő dinamikája, másrészt a nagy változásnak hitt eseményekről utóbb sokszor kiderült, hogy a kortársak számára észrevehetetlenek tűntek. Harmadsorban pedig a szélesebb körben lett elfogadott a kontinuos elemek szívóssága. Acsády: A magyar jobbágyság történetében az ötödik zárófejezetben tárgyalta a jobbágyság felszabadításának folyamatát. A fejezet első címe, az 1825–32 közti időszak a Gróf Széchenyi István kora címet kapta. Acsády Ignác: *A magyar jobbágyság története*. Budapest, 1948. 350–360. Kövér György: Korszakolás és korszaktudat. A 19. századi periodizáció kérdései a társadalomtörténetben. In Kövér György: *A felhalmozás íve*. Budapest, 2002.

nominalista volt, függetlenül attól, hogy liberális, konzervatív, idealista, szellemtörténész, vagy marxista volt. Még az sem mutatkozott perdöntőnek, hogy a történelmi személyiségeket preferálók vagy a tömegeket piedesztára emelők közé tartozott.

A szerzők számára nem okozott problémát az epochális pont kijelölésének a hiánya, lényegében mindegyikük a limest 1825 és 1832 között látta. Az 1825–27-es országgyűlés olyan politikai közhangulatot teremtett a korabeli elit körében, hogy lehetővé vált a változások felgyorsulása, a nagy átalakulás. Ebben az időintervallumban, „sávban” mozgott Széchenyi István is. Félévtized telt el első közéleti színre lépése (1825) és programadóvá fejlődése közt (Hitel), hogy aztán vízióit is felhasználva az országgyűlés a király engedélyével jogszabállyá formálta a nemzet akaratát.

Fimon elmozdulások persze érezhetőek, Horváth Mihály kortársként még mozgalmakról beszélt egymáshoz szorosan nem kapcsolódó kezdeményezésekről. A félévszázados évfordulón (1875) aztán Széchenyi István szerepe önálló életre kelt és háromnegyed évszázadra a történészek körében háttérbe szorította a többi mozzanatot, hogy aztán 1945 után másfél évtizedig politikai okokból alázuhanjon, és leértékelődjék. A hatvanas évek elején kiformalódó új szakaszhatár egyszerre csempészte vissza, igaz sok tekintetben kilúgozva Széchenyi István gondolatait és határolódott el a polgári történetírás makacs szakaszhatárától (1825),⁵⁹ ha jobban tetszik a legna-

351–359. Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

⁵⁹ Ezt a szemléletet tükrözi már a hatvanas években Molnár Erik főszerkesztésével készült összefoglaló marxista-leninista történeti mű is. *Magyarország története*, I. kötet, Budapest, 1971. (Harmadik kiadás) 436–447. Hasonló logika érvényesül

gyobb magyar más politikai aktusát emelte piedesztára. De nem azt hangsúlyozták, hogy az első reform országgyűlésnek az 1832–36-os tartható és az azt megelőző hét esztendő a limes, a prereformkor, amikor megjelentek az ötletek, gondolatok, a csoportok, de iránnyá, koherens rendszerré még nem állt össze. A 19. század végére kikristályosodó reformkor kifejezés igazi kolligációs fogalom lett, ami alá berendelhetőek a legfontosabb politikai változások, s jó muniációt ad a múlt leírására és megértésére.⁶⁰

A bevezetőben idézett önkényesnek tartható, de végül is csak kedves blöffnek szánt⁶¹ „új reformkori” korszakhatár kijelölés (1808) jó alkalmat teremtett arra, hogy a történelmi „axiómáinkat” újragondoljuk. A kanonizált történelmet oktató iskolai stúdiumokban pedig továbbra is kedvelik a pontos időpontok, legfeljebb egy régi kultikus, mitikus dátumot egy újabbra cserélik.

a nagy vállalkozás esetében is. Mérei Gyula (főszerk.). *Magyarország története 1790–1848*. Budapest, 1980. II. kötet, 669–706.

⁶⁰ Walsh, William: Kolligációs fogalnak a történettudományban. In Gyurgyák János – Kisantal Tamás. (szerk.): *Történetelmélet II*. Budapest, 2006. 777–781.

⁶¹ Az emberi életnek olyan momentumát megjelölni korfordulónak, ami a 20. századi közember számára nyilvánvaló választóvonal: tudniillik az érettségi pillanata. A rétorok gyakori szófordulatával élve ez a megmértetés egyszerre jelenti a gyermekkortól való búcsút, és a felnőttkor kezdetét. Maga Széchenyi is több tekintetben így látta ezt. A több mint egy évtizeddel későbbi 1819-es napló bejegyzésében emígyen írt akkori önmagáról. „Tizenhat éves voltam, miután hivatásomat saját választásomra bízták volt, és gyermekéveiben a jövőmmel alig törődtem, természetes hát, hogy minden ismeretben, mely a hivatali és gyakorlati életben elengedhetetlenül szükséges elmaradtam – s hogy nyíltan kimondjam: minden ismeretben oly tudatlan voltam, amilyen holmi tizenhat éves kamasz csak lehet.” Idézi: Oplátka: i. m. 36.

Wann beginnt die Reformzeit?
Eine historiographische Rundfahrt am Anfang der Epoche
(Resümee)

Diese schriftliche Arbeit, welche als Vortrag bei der Konferenz mit dem Titel „Hier begann die Reformzeit“ präsentiert wurde, gibt einen Überblick über die ungarischen, historischen Narrativen aus einem Zeitraum von eineinhalb Jahrhunderten. Sie versucht eine Antwort zu finden auf die Frage, anhand welcher Ereignisse Historiker mit verschiedenen Auffassungen den Beginn der Reformzeit definieren. Historiker kamen trotz ihrer unterschiedlichen ideologischen Einstellungen auf das gleiche Ergebnis. Über den Abschlusszeitpunkt der Epoche waren sie sich einig (Frühling 1848), aber über den Beginn gab es kleine Meinungsunterschiede. Die Autoren des Normalismus fanden diesen Zeitpunkt nicht so wichtig, sie bestanden darauf eher nur aus kulturellen Gründen. Der Beginn dieser Epoche war für sie zwischen 1825 und 1832 anzusiedeln und mit der Hauptfigur von István Széchenyi und seinen spektakulären Taten (wie der Gründung der Akademie, Hétel etc.) zu verknüpfen. Aber es gab keinen Zweifel daran, dass die Reformtätigkeiten der Dieta im Jahre 1832 begannen.

Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.

Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.

